Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эгелээн

ШЫН

№ 135 (14857) 1992 чылдың июль 16, четверг

Солунга ат салган шагы 22.10 Чагыдар өртээ 10 иен. Садар өртээ 1 рубль.

ЧАЗАК ХУРАЛЫ

Дүүн, июль 15-те, Тыва Республиканың Чазааның чөвүлелиниң хуралы болган. Күрүне өнчүзүн садарының, орнап-солуурунуң, дамчыдып бээриниң база үндүр бижиириниң, транспорт аймааның өртек-үнезин доктаадыр дугайында Саавырны бадылаар, монополияга удур эргелелге эвилелдерни, ассоциацияларны болгаш өске-даа каттыжышкыннарны, бүдүрүлгелерни бүрүткээриниң чурумчудар база хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле ажылды күштелдирер, «Тыва чурт үлетпүр» каттыжышкынның суй белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгезиниң өре-ширезин дуглаары-биле акша-хөреңги тускайлап үндүрүп бээр дугайында, тудуг кылыр ажыл-чорудулганы чөпшээрээр Төп тургузар база «Тыва тудуг» каттыжышкынның бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында айтырыгларны анаа чугаалажып көрген.

Тываның ветеринария эртем-шинчилел килдизин тургузар, Чадаана хоорайда ийи каът чуртталга бажыңнарын эде кылырынга болгаш оон капитал септелгезин чорударынга акша-хөреңги үндүрүп бээр дугайында айтырыгны ол хуралга чугаалашкан болгаш ол айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак хуралдың ажылын башкарып эрттирген.

ДУГУРЖУЛГА КЫЛДЫНГАН

Чоокта чаа Улан-Удэ хоорайга «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен. Ооң тургузукчуларының бирээзи бистиң республикавыс болуп турар.

Анаа ол чоок-кавы девискээрниң шиитпирлезе чогуур чугула айтырыгларын чугаалажып көрген. Чижээ, Ассоциацияның составында киргилээн администрация-девискээр тургузугларының социал-экономиктиг комплекстиг хөгжүлдезиниң, Сибирь девискээринде тараа комплекизиниң организас-экономиктиг комплекстиг хөгжүлдезиниң, Сибирь девискээринде тараа комплекизиниң организас-экономиктиг үндезиннерин эде тургузарының чугула угланыышкыннарының, Сибирьниң, Ыраккы Чөөн чүктүң база Азия—Оожум океан девискээриниң чурттарының комплекстиг экономиктиг хөгжүлдезиниң болгаш бүдүрүлгелер каттыжышкынының программазынга «Сибирь дугуржулгазының» киржилгезиниң дугайын база оон-даа өске айтырыгларны чугаалашкан.

Бистиң республикага шуутла дорту-биле чүү хамааржырыл дээрге, бо чылдың төнчүзүнге чедир 100 муң тонна аъш-чемни болгаш мал чемин сөөртүп алырының дугайында дугуржулганы чедип алганы-дыр.

Ол хуралга чамдык шиитпирлерни болгаш дугуржулгаларны хүлээп алгылаан. «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның составында республикаларның, автономнуг округтарның, крайларның болгаш областарның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң комплекстиг программазының концепциязының, агроболбаазырадылга талазы-биле Сибирь корпорациязын тургузарының дугайында шиитпир база хүлээп алдынган. Оон ынай структура болгаш оон-даа өске айтырыглар талазы-биле дугуржулгага ук ассоциацияның тургузукчулары ат салган.

Ол хуралга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. Б. Салчак, «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының чиңгине күүседикчи директорунуң оралакчызы, ассоциацияның Тыва Республикада төлээ черинин удуртукчузу Э. Х. Ооржак олар киржип, хүлээп алдынган документилерге ат салганнар.

Бодалдар, саналдар

СИГЕНДЕН КЕЗИП БЕРЗЕ

Мал-маганга сиген-ширбииш белеткеп ап турар бачым-чымыштыг үеде, база ол ышкаш тараа-быдаа өстүрүп ап, ажаап алыр чайгы шөлээн чок үелерде хөй чон мөөңнээр массалыг чыыштарны кызыгаарлаар дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыы бар болгай. Ынчалза-даа ол чер болганында сагыттынмайн, кичээнгейге улуг-ла алдынмайн баар таварылгалар бар. Ооң бир чижээнге мырыңай чаа бо июль айда Тес-Хемниң «Чодураа» совхозунуң девискээринге шиитпирип чорааннарның чыыш-хуралын хамаарыштырып болур. Бо дээрге, ооң мурнуу чарыында июнь айда Улуг-Хемниң Сыын-Чүрээ деп черге хоругдал адаанга чорааннарның чыыжының үлегери деп бодаар-дыр мен.

Чыглып алгаш, сагыш-сеткилди өйүп, хирээлеп чоруур аарышкылыг айтырыгларны чугаалажырында ындыг-ла коргунчуг чүве чок болбайн аан. Харын-даа ындыг ажыт-чажыт чок чугаалажыышкыннар херек деп бодаар мен. Чүге черле мындыг берге байдалга келген чон бис: чүге-ле бот-боттарывысты өлүржүп, күчүлеп-дарлап чоруур апарган бис? Ажы-төлүвүстү сула салып алгаш, ажыл-ишке, амыдыралга чоп өөретпестей берген бис? Ажыг арагага чүү-ле кончуг мээ-медерелиивис оскунгуже чедир туттура берген бис? Чалгаа-сакпай, бот-боттарынга хүндүткел чок, адааргажыр, хоптажыр, дорамчылажыр, оорлажыр бак аажы-чаңдан кажан хосталыры? Бо бүгүнү канчап чок кылып, оода чавырылдырып алырыл?

Бо хире нарын, берге, чидиг айтырыглар кижилерни бодандырып, дүвүредип келгенинде черле эки эгелер салдынып турар чадавас дээрзинге бо кижи бар-ла сагыжы-биле идегеп-ле олурар чүве-дир. Ындыг болур болза, чол-ла болзунам. Сагыш-шөлээн, тоомчажок олурарының орнунга чазып-даа турграш, кандыг-бир ажыктыг үүле-херекти боттандырып эккелзе, ол-бо деп чектежириниң орнунга идегелдиң херелдеринге тура-соруувус чалгынналгай.

Бо чүүлдү бижий бергенимниң ужуру мындыг. Чыглып, чугаалажыр дээн кижилер аразында мөге салып турар болганда, кадык-шыырак эрлер-ле көвей хевирлиг. Ындыг болганда ынча хөй мөге-шыырак, күш үезинде кижилер ол чыглып турары каас-чараш бойдус чурумалдыг чериниң сиген-ширбиижин ук совхозка шеф аргазы-биле кезе тыртып берзе кандыгыл? Анаа-ла хөй халас чыглып турарының орнунга кандыг-бир ажыктыг ажыл-үүле бүдүрүп каарга, сагышка безин чиик, арын-нүүрге чоргаарачыг болбас аргажок. А ооң соонда чугаалажып турда, билчилге улам ханылаар дээрзин билдингир. Бо дугайында чыыштарның организакчылары бодап көөрү артык эвес болгу дег.

Чүгле сиген кезер эвес, школа доозукчулары-даа чыглып келгенде школазының, төрээн суурунуң арыглал-шеверлел ажылдарын кылчыпса кандыг боор? Хөй кижиге кандыг-даа ажыл аар үүле, чүък болбас. Ылангыя сиген кезери ышкаш кылыксанчыг, онза, солун ажыл кайда боор?!

Оон аңгыда база бир мындыг чүүлдү демдеглексеп каап тур мен. Ам рынок үезинге, ооң негелделеринге чагыртып чурттаарынче чүткүп турар болгай бис. Ол дээрге халас чүве кая-даа турбас дээни ол деп билир мен. Ындыг болганда хөй кижи чыылдырып турар организакчылар чыылган девискээри дээш төлээр ужурлуг. Ынчангаш кодээ Советтер девискээринге чыыш кылдырганының өртээ кылдыр мал-маганынга сиген-ширбиниш кестирип алыр болза, кайы-даа талага ажыктыг болур-дур.

Надежда ЭРГЕП.

УЛУСТУҢ ЖУРНАЛИЗИ ТУРАР БЕ?

«Шаг шаа-биле турбас, чавыдак көгү-биле турбас» деп улустуң бурунгу үлегер сөзү ханы утказыг. Чуртувустуң амыдыралы база өскерилген, рынок экономиказынче шилчээн соонда, байдал дүвүреңниг болуп, өртектер өй-хемчээл чок өзүп, аъш-чем, идикхеп аймаан кижи садып алыр аргажок апарган. Кижилерниң ол талазы-биле бодалдары, сүмелери, хомудалдары республика солуннарында делгеренгей чырыттынып турар. Амгы үеде парлалганың ролю улгаткан, харын-даа дөрткү эрге-чагырга деп санап турарында база ужур бар.

Парлалга органнары, радиотелекомпания чери бистиң республиканың амыдыралы-биле сырый харылзааны тудуп, кижилерниң социал камгалалы болгаш өске-даа чугула айтырыгларны көдүрүп турар. Сөөлгү үеде бистиң республикада солуннар безин он ажып турар. Ында янзы-бүрү мергежилдиң кижилери ажылдап турар болгай. Олар делегейде, чуртта, республикада чугула болуушкуннарны чонга чогаалчыларны мурнай дыңнадыр уран сөстүң мастерлери-дир. Эң-не берге, харысалгалыг, хүндүлүг ажылдың ол кижилери эң кыска назылыг кижилер кылдыр санаттырып турар болгай. Мен бодаарымга журналистерде, чүс-чүс кодээ корреспондентилерде социал камгалал чок болуп артпышаан. Бодап көрүңер даан, солун ажылдакчылары бот-тывынгыр композиторлар, чурукчулар, дашчылар, артистер, чогаалчылар болгаш өске-даа мергежилдиң кижилериниң дугайында хөйнү бижип, харын-даа оларның, дөрген, бежен, алдан харлааны-биле тускай булуңнарны оларга тураскаадып үндүрүп турар болгай. А журналистерниң боттарының дугайында солун арыннарындан кижи чүнү-даа тыппас. Олар эскертинмес кижилерниң санынга артып каарлар. Хөй саныг номчукчулар чамдык журналистерниң чүгле аттарын таныыр, а боттарын шуут көрбээн, көрзе-даа таныывас. Ынчангаш журналистер-биле ужуражылгаларны доктаамал эрттирип турар болза, ол ажыктыг, өөредиглиг.

Чон-биле быжыг харылзаазын үспейн чоруур кижилер — солун ажылдакчылары. Олар эң-не бодамчалыг болгаш харысалгалыг кижилер-дир. Амгы үеде журналист кижиниң ат-алдары кажангызындан артык бедээн. Ынчангаш оларның ажыл-ижин үнелеп, хүндүлеп көргеш, оларга тускай атты тургусса кандыг чүвел деп айтырыгны көдүрүп турар кижи-дир мен. Чогаалчыларда аттар бар-дыр, а журналистер база чогаалчылар ышкажыл. Оларның республика чергелиг чогаадыкчы ажылдарын барымдаалап көргеш, «Тываның улустуң журнализи», «Тыва Республиканың алдарлыг журнализи» деп хүндүлүг аттарны дарый тургусса чугула боор дээрзин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейге, Президент Ш. Д. Ооржакка солун дамчыштыр бижип тур мен. Ол ышкаш мээң бо көдүрген айтырыымны номчукчулар база өөренип көрзүн.

Моңгуш ЮНДЕШ-ООЛ.
Хоочун башкы, бижикчи.

ЭКИ ТУРАЧЫНЫҢ УРУУ

Ачазы Түметей Оюнну фронтуже үдеп турда, оон чүгле кызы Татуя (Татьяна) алды харлыг турган. Ачазы фронтудан ээп келбээн...

«Өскүзүнден өлбес» деп чугаа ханы утказыг. Шынаптыла, Татьянаның өзүп келгени бо.

Дүргенниң 7 чыл школазының 7-ги клазын дооскан соонда «Чагытай» колхозка, а ук колхоз «Кызыл партизан» колхозка каттыжа бергенде-даа авазы-биле чаңгыс фермага саанчылап ажылдаан. А ажыл-амыдырал аайы-биле олар «Революцияның чалбыыжы» колхозче (ам совхоз) көже бергеш, саанчының чымыштыг ажылын уламчылап, Краснояровка (Үттүг-Туруг) сүт-бараан фермазында улуг саанчы болуп ажылдавышаан. Ук ферма чүгле Таңды районда эвес, а харын республикада мурнакчы ажылдыг, эң-не баштайгы электриниг саалданы долузу-биле ажыглалга киирген сүт-бараан фермазының бирээзи болуп турар. Фермада ниитизи-биле 30 шаа саанчы бар. А саанчы кижи бүрүзүнге-ле саар 35 инек онаажып турар. Ай, квартал, чыл планын доктаамал ажыр күүседип турар саанчылар мында эвээш эвес. Оларның чамдыктарының аттары бо: Клавдия Оюн, Андрей Оюн, Любовь Оюн, Рада Хаян, Светлана Оюн болгаш өскелер-даа.

Фермада пазы-хар, аргадуржулга талазы-биле эң-не хоочун саанчы чогум-на Татуя Биче-ооловна Оюн чорду. Ынчалза-даа ол аныяктардан кезээде дудак чок көргүзүглерлиг.

Маңаа бадыткал мындыг. Чеди айларның түңнелдери-биле оон бодунга быжыглаан 35 инээнден сагган сүдү планда көрдүнгенинден бүдүн чартык катап хөй болган.

Гвардейжиниң уруу ачазы ышкаш ажы-төлү хөй. Тодаргайлаарга, үш кыстың, үш оолдуң хүндүткелдиг иези. Алды чаштарны төрүп, өстүргени дээш ону «Иениң алдары» орденниң 1-ги чергези-биле шаңнаан. А оон-биле чергелештир Ленинчи юбилей база «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдарның эдилекчизи-даа.

Оларның Балгазын суурда 4 өрээл амгы үениң төлевилели-биле туттунган чаа бажыңынга база кирдивис. Бай-шыдалдыы-ла толаргай. Өңнүг телевизорлуг. Соодукчу безин ийи чорду. Бажыңының чанында делгем, улуг огородтуг. Ында картофель, помидор, арбуз, тоорук, капуста болгаш өске-даа ногаа аймаа бар. Хаван, дагаалыг. Саап ижер инектерлиг. Элээн каш шээр малдарлыг. Ийи, үш казыра, молдургаларывыс-даа бар диштилер. Хууда машиналыг.

— Боттарывыстың ижерчиирививистен артыкшылдыг чүүлдерни, ылаңгыя хаван, дагаа, бода малдың эъдин күрүнеге дужаап тур бис—деп, Татуя (Татьяна) Биче-ооловна Оюн чугаалады.

Мурнакчы саанчының 50 харлаан байырлалынга база кириштивис. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди, Хүндүлел бижик биле чергелештир өртектиг суй-белектерни-даа тывысты. Кады ажылдап турар кыстары, ажы-төлдери, эш-өөрлери хоочун саанчының адрезинге чылыг сөстерни чугаалап, акша-төгериктен аңгыда мал-маганны-даа суй белек кылдыр бээр бис деп турдулар.

Совхозтуң бот-тывынгыр артистери солун программалыг концертти саанчы угбазынга бараалгаткан.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.
Кызыл хоорай.

СУГ ЧОКТА—ДҮЖҮТ ЧОК

Сөөлгү хүннерде республиканың девискээринде кааң, изиг хүннер көвүдээш хову-шөлдерде олурткан тараа, ногаа аймаан саргарты чип эгелээн. Суггаттыг черлер безин саргарып турар. Бо талазы-биле хемчеглерни суггатчылар ап чорудуп турар.

Чер-черлерде кооперативтер, арендаторлар, арат ажыл-агыйлары көвүдээн. Бо чылын Сүт-Хөл районда «Сүмбер-Уула» колхоз-биле Бора-Тайга кодээ Советиниң чанында Культура бажыңының коллективи он гектар черге тараа тарып, суггат чорудары-биле керээ чарган. Ында он кижи быжыглаттынган.

Культура бажыңының директору Юрий Ондар ам ийиги суггарылганы чорудуп эгелээн. Ооң үнүжү багай эвес. Бир гектардан ортумаа-биле сес центнер алырын планнап турарлар. Ам бо кааң үеде эки суггарбас болза дүжүт эвээш болур деп чүвени суггатчылар кончуг эки билир.

СОВЕТ ХОЛГА АЛГАН

Үениң бергедеп келгени-биле холбаштыр чамдык кодээ Советтер дузалал ажыл-агыйын тургузуп, практиктиг дузаны өг-бүлелерге чедирип турар.

Чөөн-Хемчик районнуң Теве-Хая кодээ Совединиң күүскому бар аргаларны ажыглап, чонну дузалал ажыл-агыйынче хаара тудуп эгелээн. Суурда 371 өреге бар. Оларның 346-зы картофель, ногаа аймаан тараан. Он беш өөрегелерниң киирген билдириишкиниң барымдаалааш, совхоз бодунуң шөлүнге 35 гектар черге тарааны тарып берген. Кызылдың куш фабриказындан дагааларны чонга эккеп саткан. Дээрбе, согааш, бала, деспини кылгаш, чонга садып турар.

Бо бүгү ажылдарны кодээ Совет холга алган. Пенсия акшаларны болгаш пособиелерни өй-шаанда бээр дээш хемчеглерни ап турар.

УЖУРАЖЫЫШКЫН

МОСКВА, июль 14. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның Дээди Совединиң болгаш Чазааның удуртукчуларының ужуражылгазы болуп эрткен. Анаа Россияның Президентизи Борис Ельцин киришкен. Ужуражыышкын, Россияның Президентизиниң парлалга албанының дыңнатканы ёзугаар алырга, ажыл-агыйжы байдалга эрткен.

Президент ужуражыышкынның киржикчилеринге Мюнхенге «улуг чединиң» удуртукчулары-биле бодунуң чугаалажыышкыннарының түңнелдериниң дугайында дыңнаткан, Барыын чүктүң баштынчыларының илереткени демократтыг Россияга деткимчезиниң реформаларның эки талалыг уг-шиин быжыглаарынга канчаар ажыглаарының талазы-биле бодалдарын чугаалаан.

Россияның делегациязының Хельсинкиге Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралга киржилгезиниң дугайын Б. Н. Ельцин чугаалааш, Россияга хамаарыштыр 1991 чылдың августан бээр Барыын чүкте хөй-ниити бодалының өскерилгениң демдеглээн. «Делегейниң хөй-ниитизи ооң мурнунда ССРЭ-ниң удуртулгазын кижиниң эргелерин үреп турарының дугайында шүгүмчүлеп турган болза, ол чөптүг-даа турган, ам чаа Россияны ол эргелерниң база бир магадылакчызы болгаш камгалакчызы кылдыр көрүп турар» деп, ол айыткан.

Чуртта иштики политиктиг байдалга хамаарыштыр чүве чугаалааш, Президент реформаларның чедиишкининге ниитилелдиң бүгү эки угшиглиг күштериниң каттыжышкыны эргежок чугула деп айыткан. «Дээди Совет биле Чазактың аразында ханы база боттуг кады хөделишкиннер херек. Эрге-чагырганың бо ийи бырааларының аразында дээштиг кады ажылдажылганың механизмнерин дүрген тывары болгаш ажылдадыры эргежок чугула. Оларның кайы-бирээзиниң бодун чоннуң үзел-бодалдарының илередикчизи база демократияның магадылакчызы кылдыр көргүзер чүткүлү ниитилелде дүшкүүрлүг чорукту чүгле чидиглендирериңге чедирер ийик» деп, Борис Ельцин демдеглээн.

Ужуражыышкын үезинде массалыг информацияның чепсектеринге хамаарыштыр көдүрүлген хөлзээшкин дугайында элээн чугаа база болган. Боттарының демократтыг принциптери-биле суралыг апарган солуннарга удур халдааш-кыннар бар. Россияның Президентизи парлалганы кандыг-бир эрге-чагырганың ыйыыш-кынынга таварыштырар чүткүлге хамаарыштыр сеткил дүвүрээшкинин илереткен. Б. Н. Ельцин «Известия» солунунуң коллективин шиитпирлиг деткип турарын чугаалаан. «Парлалганы дужаап алыр чүткүл бистиң ажыкчарлыг чорук чок, эрги караңгы тамыже эгидип болур, бистиң аныяк демократиявыска хоралыг. Парлалга бодунуң нарын база ужуру ам-даа илеревээн оруу-биле политиктиг культураже бар чоруур, частырыгларны-даа кылып, чамдык чүүлдерни чедир чырытпайн. Чамдыкта үзел-бодал илередиишкинниге хажыдыышкыннарга-даа таваржып турар — деп, ол айыткан. — Ынчалзажок ол бүгү «аарыглар» эмнеттине бээр, политиктиг культура тургустунар, профессионализм чедип алдынар. Бисте бүгү ниитилелдиң хүлээп көргени парлалга дугайында хоойлу бар болгай. Ынчангаш парлалга-биле ол хоойлунуң чүүлдеринге дүүштүр кады ажылдаар херек. Ол дээрге, Россияның демократиязының чедиишкини-дир».

СӨӨЛГҮ ШАКТА

КОНСТИТУЦИЯ СУДУНДА

МОСКВА, июль 14. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Людмила Ермакова). Конституция суду ооң чорудуунуң бирги хүнүнде Конституцияга дүүшпес кыйгырыы дээш сөс алыр эргезин казыткан Россия Федерациязының улус депутады Дмитрий Степановка ол эргезин катап эгиткен. Ол талазы-биле дилегни оон эштери улус депутаттары киирген, «депутат Степанов моон соңгаар Россияның дээди эрге-чагыргалыг кижилерин дорамчылавас боор» деп идегел-биле Президентиниң төлээзи С. Шахрай база ол дилегни деткээн. Дилег киирген улус депутаттарының күзелин күүсеткенин чарлап тура хурал даргалакчызы Валерий Зорькин Степановтуң моон соңгааргы чугаалары эп-чөптүг, хоойлуга дүүшкен болур боор деп быжыг бүзүрелди илереткен.

Ооң соонда суд хүн чурумунче шилчээн болгаш СЭКП-ниң Конституцияга дүгжүрүн бадыткап турар таланың төлээлекчилеринге сөс берген. Ол талазы-биле чүве чугаалары-биле 12 кижи ат бижиткен.

РОССИЯНЫҢ БИЧЕ ХООРАЙЛАРЫНЫҢ ЭВИЛЕЛИНИҢ СЪЕЗДИЗИ

МОСКВА, июль 15. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Юрий Вдовин). Россияның биче хоорайларының эвилелиниң съездизи ында ажыттынган. Съездиге Россияның 100 муң чедир чурттакчылыг хоорайларының Советтериниң база чагыргаларының даргалары чалаткан. Съездиниң хүн айтырыында биче хоорайларның эрге-хоойлу база социал-экономиктиг байдалының, оларның катап тургустунарының, хөгжүүрүнүң айтырыглары кирген. Ол ышкаш ындыг хоорайларны күрүнениң талазындан деткиириниң хемчеглерин сайгарып көөр.

АПТЕКА ТУДУУНДА

— Элээн үр апарган тудуг бо. Ону кылып эгелээнден бээр 6-7 чылдар эрткен. Кызыл хоорайның төп аптеказының бо бажыңы кудумчунуң азыг черинге турар кылдыр планнап каан чүве-ле чораан. Ханаларның ооргаларынга демир-бетонну удур кылырынга-ла саадап турган бис— деп, бо тудугнуң бир хоочун дашчызы Владимир Каваа ажылдың байдалын таныштырды.

Мында Даваа Көгелдиң бригадазы бо бажыңны үзүктелип кылып турза-даа, ону черле кагбааннар. Кыжын бетон ооргалар кудары бергедей бээрге, Кызылдың оон өске тудугларынга барып ажылдай бээрлер. Дашчыларның, бызаңчыларның бир чамдыызы кедээр хавак кырында дыйлайтыр тудар ужурлуг чуртталга бажыңының ханаларын салып турганнар.

Аптеканың бо бажыңын олар бичиилеп кылза-кылза, ону чоорту хевир киирип, дөрткү каъдының ханаларын салырын доозупканнар. Болар ам крышалаар каъдының ханаларын салырынче кирген-нер. Хананың бир ужун дургаар ак плита-биле удур шып, ооң ханазын салып кел чорлар.

Кылаңгыр ак плиталарны кылыры бергедеп турар. Чанында вагончугашка ону боттары хептеп, кудуп ап, кадырып турарлар. Ынчаар-даа ажылдап турграш, бо тудугну дүрген холдан үндүрер сорулга салганнар.

Мастер Хертек Чыргал материалдар-биле хандырылганы харылаар. Крышаның ханазынга бетоннар база херек. Ону тып, эккеп алыры берге болбушаан. Тууйбуларны чүдүрүп, маңаа чедирери база бир берге айтырыг болу берген. Чүге дизе, бензин чок.

Ооң ужурунда бешки каътта ажыл манап, анаа олурар он ажыг кижи база бар. Олар сес шактан 12 шакка чедир-даа материалдарны манап, даалылап, каттыржып каап орарлар. Маңаа келгеш, анаа-ла орарга, алыр акша кайда боорул аан. Тудугда кандыг-бир ажылды олар черле кылган турар ужурлуг. Бригадирниң, мастерниң ажылды башкарып турарында чогаадыкчы, тывынгыр бодалдар эмдыызында чок хире. Улузун ажылче шалып эвилелдээр айтырыг мында багай шиитпирлеттинип турар-дыр.

ЧУРУКТАРДА: аптека тудуунда дашчылар Владимир Каваа биле Ортун-Назын.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** фотолары.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

КАЙЫЗЫНГА-ДАА ТААРЗЫНМАДЫМ

«Шын» солунга июль 2-де база 4-те парлаттынгылаан Тыва Республиканың Гимнизиниң (бо сөстүң эпчогун көрүнерем, оон орнунга «хей-аът ыры», «йөрээл ыры» дизе шуут-даа ышкаш) төлевилелдерин улуг сонуургал-биле номчуп таныштым.

Эрте бурунгу Грецияга бурганнарга, маадырлыг чорукка мактал кылдыр төрүттүнген лириктиг бо жанр сөөлүнде барза-барза, сорулгазы, үзел-бодалы бир аай бөлүктерниң (партияларының) ыры-кыйгызы боор, азы улуг, биче күрүнелерниң мактал ыры, йөрээли боор доктааганын билир бис. Ол шиг-биле көөр болза, кайы-даа төлевилелде гимнге чоок аян-хөөн бар-дыр, а хөгжүм аялга талазы-биле кайызын-даа ындыг-мындыг деп чугаалап шыдавас мен.

Гимн, шынап-ла, төрээн чуртка алдар-мактал, алгаг-йөрээл. Мактал боорда, кандыг-даа идээргел чок, а хей-аът сүзүктүг йөрээл. Ында оран-чуртка кижиниң ынакшылы, хүндүткели болгаш ыдыкшылы, чоргааралы сиңниккен болур. Төлевилелдерде ону чок деп болбас. Ынчалза-жок кайы-даа сөзүглелде бир-ле чүве четпес. Чижээлээрге, баштайгызы (июль 2-ниң «Шында») дижик.

Харлыг баштыг Таңды, Саян
хараан, (?)
Кашпалдардан шураан хемнер
хөлзээн. (?)
Хаяларда чүима, телер (?)
самнаан...

Ыя бо үш одуругдан-на эскиттерни дораан эскерип болур. Баштайгы одуругда Тыва чуртун, шынап-ла, Саян... Таңды өндүр сыннар харап турар деп болбайн аан. Ынчалза-даа Алтай база-ла бар болгай. (Бо удаада Алтай деп орусчуда бижээн географтыг ат-биле эвес, а тыва ужук дүрүмүн ёзугаар Алдай деп бижип көрээл).

Шаг-шаандан тывалар бетии дизе Улуг-Хемден ынай Хемчик кавызы, Мөңгүн-Тайга чедир ындыг ийик, Саянны, Таңдыны адаарга-ла, Алдай чыдып калбас, өскелеттинмес. «Алдай-Саян», «Алдай-Таңдым» дижир, азы «Алдай-Таңдым оршээ», «Алдай хайыракан» деп, ол улуг өндүр таңды-сынның бажынче («таңды» база-ла «тайга» дээн бурунгу түрк сөс) чажыыр чажып, йөрээп чораан. Ынчап кээрде, Саян, Таңдыны адаарга-ла, Алдай база кагдынмас. Чүгле ол эвес, шүлүк-ырда шак ындыг «асканчыырга» үшкү одуруг база таваржып турар. Көрээлинер, «**Хаяларда чүима, телер самнаан**» деп бижээн. Мында база үстүндээзинде дег, «те, чүима» деп алгаш «аргар» дивээнинден, ук одуруг «аскак» ышкаш сагындырар.

Оон аңгыда, ийиги одуругда «кашпалдардан шураан хемнер хөлзээн» дээни база чедимче чок. Мында «хөлзээн» деп сөс чурумалды күштелдирер турган, харын-даа оожургадып турар. Оон орнунга «дииминээн», «дииммиттелген» дээн болза, Тываның даглыг хемнериниң диимит-даашты овуру оон-даа тодаргай көстүр ийик.

Ам гимнниң кожумаан көрээлинер:

Азий диптиң чүрээ,
Алдын, мөңгүн чанчыы (?)
Ажай-буурул (?) Тывам,
Алгаг ырга йөрээт.

Мында база-ла географтыг чурумал колдаан. Оон аңгыда, «чанчык» (хап, таакпы хавы) деп сөс алдын, мөңгүн шыгжамырлыг, бай-байлак үүжелиг дээн утканы улуг-ла илередип шыдавайн турар. Ол ышкаш «Ажай буурул Тыва» дээни бүгү Тывага хамаарыштыр шала кызыы утканы тодарадыг болу берген. Чүге дизе Тыва чүгле буурул баштыг бедиктерден эвес, а орту-дески хову-шөлдерлиг, ногаан шыктыг чавызааштарлыг база болгай.

Дараазында ийиги, үшкү строфаларда база онзагай чүве чогул. **«Көккүр дээрде кежик хүнү чайнаан»** деп одуругну номчуптарга, биеэги-ле «ак-көк дээрде хүн», «мөңге» азы «ачылыг хүн» дээн ышкаш таңмаланган сөстер сагышка кирер. Ол ышкаш **«хөөмей ырын чылгычылар ырлаан»** дээнинде база чаа чүве чок, хөөмей, сыгыт боорга-ла, чылгычыныы, каргыраа боорга-ла кадарчыныы дээр эрги аян-хөөннерни катаптаан.

А ужуру болза, автор манаа бир-тээ **«хөөмей»** дээн болганда, ол дээрге тыва чонуң онзагай **чаяалгазы**, уран-мергежилдиг дээрзин нити Тывага хамаарыштыр демдеглеп магадылаар турган ийик. Ниитизи-биле, бирги төлевилелдиң сөс-домаан, утка-шынзарын-даа көөрге, ук чогаалдан гимн бүтпейн барган-дыр деп бот дугайты ындыг түңнелге келдим.

А ийиги төлевилелде (июль 4-те «Шында») Тываның онза чараш бойдузун, эгээртинмес байлааң, кижилерин, оларның салым-чаяаны санап мактаан (санап айытканы, демдеглээни көвүдээн), ынчалза-даа алгаг-йөрээл мында шала чавырлы берген. Ол ышкаш чурумалды улам күштелдирер элдээртиг, метафора, гипербола дээн ышкаш уран аргаларны чегей ажыглаанындан, сөстер мында чүгле дорт уткаңы илередип турар болу берген. Чижээ:

Сырын-хадын сыгыт-хөөмей
солаан, (?)
Шыраа, сынын чычыы-торгу
шуглаан. (?)
Делгемнерин демби-иллейлеп
ырлаан,
Деңнелге чок (?) онза,
чараш Тывам!

Авторнуу-биле «салгын-сырын сыгыт-хөөмейин удаан азы салгын-хатка сыгыт-хөөмей куттулган, шыпаа-шыктың еңчүзүнүң чычыы, торгу дег» дээн бодалды илередиксээни чеп. Ынчанмыже дылдың каш янзы уран аргаларын чедир ажыглаваанындан, ук ыр-шүлүкте кандай, чевең одуругдар киргилээнин айтып апаар.

«Аяк шайның үстүн өру (?)
өргээн,
Алызындан арат уктуг (?)
чораан...»

Бирги одуругда хайындырган шайның үстүн оран-таңдыга, эът-чемниң дээжизин от-чаяачыга өргүүр чаңчыл частынган. Херек кырында аяк шайның эвес, а пашта хайындырган шайның (ак, каразы хамаанчокка) үстүн оран-таңдыга өргүүр, ону аяк шай туткан кижи бүрүзү-ле чашпас, а даштыкада арага болза, аңгы херек, оон үстүн ол-бо чүкче ыдамнап каары ол бир янзы сагылга. Ийиги одуругда «арат уктуг» дээнинге айтырыг демдээ салдывыс. Оон ужуру — гимнге илередир болза нити **чон, нация, төрээн чурт** дугайында болур турда, дуу бир ук-дөс айты бээрге, чоокка чедир-ле аңгы-ылгыыр сурап, ядыы, бай дижип ылгажып чораанывыс сагындырып кээрдир.

Ажыы-биле чугаалаарга, төрээн чуртка ынакшылга, чонның чаңчылын сагыырынга кандыг ындыг аңгы ылгавыры турар боор, бай-даа, ядыы-даа, хаан-даа, хаалгачы-даа кижи ие-чуртунга ынак, төрел чонунуң чаңчыл ёзулалдарын сагыыр болгай. Түңнеп көөрге, кайы-даа төлевилелден (варианттыдан) гимн деңнелдиг чогаал бүтпейн барган деп дорту-биле айытканы дээре ышкаш.

Адак сөөлүнде, бо ийи төлевилелдиң кайызынга-даа профессионал чогаалчы, шүлүкчү кижиниң холу дегбээн хире боорга кайгадым. Ону чаңгыс мен-даа эвес, өске-даа эш-өөр эскерген боор чорду. Кижи бодаарга, уран сөстүң мергеннери бо хире чавыс деңнелге биживес болгу дег, азы тускай комиссияның шилилгезиниң түңнелинде казылып-даа калганы ол чүвези иргибе деп чүгле даап бодаардан башка, өске чүнү чугаалаар боор.

Бо бүгүнү барымдаалап сөглээш, бодум хуумда дараазында саналымны хөйнүң кичээнгейинге киирер сагыштыг мен. Бир-тээ кара чаңгыс Гимн ырывыстың чоңга сүмелээн амгы янзылары (ийи вариантызы) безин бо хире шоолуг эвес деңнелге бижиттинген болганда, хей-аът, сүзүк ыр болурунга ёзулуг таарышкыр чогаал (сөс) бодуп деп чоң сеглээн шакта, улуг далашкаң херээ бар бе? Алыс шынын алыр болза, ыраккында, чоокку-даа төөгүвүсте чүгле 1921—1944 чылдардан аңгыда, бот-догуннаан, тускай хамаарышпас күрүне боор чораан эвес бис. Бо хүннерде Конституциявыс-даа чүгле төлевилелде, бүгү чоннуң сайгарылгазында тур. Ынчангаш, кылыр дооста ыяк кылыр сорулга-биле, Гимнниң сөзүн солуннарга парлааш, (чажыт ат-биле) бети дизе, Республика хүнүнге чедир чоннуң сайгарылгазынче киргеш, оон соонда эң дээре деп көрдүгеннерин чазак комиссиязы катап база шүүп көргеш, адак сөөлүнде Дээди Советтиң сессиязынга киирзе кандыгыл?

Чап ЧҮЛДҮМ,
Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ДЕТКИДИМ

Тыва Республиканың Гимнизиниң дугайында конкурска кирген төлевилелдерден «Шын» солунга июль 2-де парлаттынганын чүүлдүгзүнүп, чарашсынып көрдүм.

Шаанда Тываның улусчу армиязының үрер хөгжүм кезээниң командири-капельмейстери, ам РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Максим Мунзук турда, үрер хөгжүмге чижээ, кларнетке шору ойнаптар кылдыр өөренип алганым-биле музыканы биче билир мен.

Гимн төлевилелиниң бо аялгазын Кызылдың уран чүүл училищезиниң симфониктиг оркестриниң күүседиишкинин чарашсынып, дыка сонуургап дыңнаан мен. Гимн төлевилелиниң сөзүн чогааткаңы чечен, тывызык, Тываның арнын көргүзүп турар болгаш эки деп санааш, оон өске сөстү дилевезин күзээр мен.

Төлевилелдиң сөзүн сурушттур номчувушаан, ук аялганы оркестрге күүсеткенин дыңнап орарга, мээн Төрээн Тывамның Швейцариядан дудавас чараш ак-көк делгемнериниң онза чурумалдары, Тываның амгы болгаш келир үелерде амыдыралы, хөй националдыг ажыл-ишчилериниң бүдүрүп кылган эртинелиг ачы-дузазы чуруттунуп келир чорду. Ынчангаш Тыва Республиканың Гимнизинге ук төлевилелди хүлээп алырын конкурс комиссиязынга саналдап база дилеп тур мен.

Артем БОРБАК-ООЛ.

ҮЕ-БИЛЕ ЧААРТЫНАР

Башкылар сүмележии

Сөөлгү чылдарда эрткен төөгүлүг үени чаңгыс талалап, буруу шавар чоруктар совет педагогиканы оюп эртпээн. Ынчангаш хөй чылдарда шылгаттынган байлак дуржулга, өөредилге-кижизидилге ажылының угланыышкыннарынга хамаарыштыр чайгылыышкыннар, харын-даа мырыңай азыышкыннар тыптып келгени аныяк салгалды төлептиг кижилер кылдыр өстүреринге хамаарышкан айтырыгларга чамдык башкылар, ада-иелер мунчулуушкунга, ундаралга таваржып турар.

Башкылаашкында чаа-чаа эгелээшкиннер, агымнар, угланыышкыннар бар-даа болза, оон быжыг турушту, чада аайы-биле харылзашкак, үндезин системазы хевирлеттинмээн, өөредилгениң негелделеринге дүүштүр өөредилге черлери эт-херекселдер, акша-хөреңги-биле хандыртынмаан. Бо тургустунган байдалдан үнер арга, кандыг айтырыгларже кичээнгей салза эки?

Бирээде, кандыг-даа эртем, өөредиг үе-биле чаартынып, сайзырап чоруур. Ынчалза-даа ол бодунуң үндезин дазылдарындан адырлыр болза, янзы-бүрү хаттарга, агымнарга алзып, бот-шыңарын, үнезин чидирип болур.

Өөредилге кижизидилгениң чаңгыс аай сорулгаларын шиитпирлеп келген совет педагогиканың теория болгаш практиказы байлак, оон арга-хевирлери янзы-бүрү, делегейниң педагогика эртеминиң эң-не чемиштиг чүүлүн сиңирген эртем ол болгай. Коменский, Ушинский, Макаренко, Сухомлинскийниң шылгараңгай классиктиг өөредии, чурттуң дээшкилелиг башкыларының байлак дуржулгазында үнелиг чүүлдерни хандыр сайгарып өөренип көргеш (эттүнмейн), бистиң Тыва Республиканың чонунуң онзажып, бот-боттарын сургажып чоруурун чаңчылчыдары черле чугула апарган-дыр.

Аныяк хамаанчок, улуг-даа кижи чазып болур, а дөргүл-төрел улус карактажып чорбас болза, канчаарыл? Кымга чарбыттынарыл?

Үште, чурт рынок экономиказынче кирген-дир. Өртек үне өскен, орнап-солуур, саарылга-биле амыдыраар апардывыс. Ынчалза-даа күрүне улус өөредилгезиниң шугумунга акша-хереңгини аңгыгай байдал-шынарларынга холбап ажылдаар болза, эки түңнелдерге кээп болур бис.

Ийиде, кижизидилгеге школаның улуу улуг, башкыларның ол талазы-биле эртем-билии, дуржулгазы янзы-бүрү. Оон-биле черге-лештир, тыва чонуң онзагай талазы — ег-бүле, төрел-бөлүк кижизидилгезиниң күштүг аргалары бар болгай. Ада-иезиниң, акы-чаавазының, угбэ-честезиниң, даайы-күүйүнүң чаңгыс сөс биле чугаалаарга, улуг кижилерниң чугаа-сөзү, амыдырал ажыл-ижинге көстүп турар үлегер-чижээ ажы-төлге дээштиг, кижизидикчи күш болур. Төрел-бөлүк чыглып алгаш, бир дем-биле чагыжып, деткилап берип турар. Манаа мындыг чүүлдерни черле чугулалап көрзе эки: башкыларның ажылының беримчээзин барымдаалап шалын төлээри черле чугула (кызымак, чогаадыкчы башкы-биле кошкак түңнелдиг башкының шалыны дең турбас ужурлуг). Өөредилге черлеринде күрүне хереңгизи-биле саткан эт-херекселди камныг, хумагалыг эдилээри, септеп-септээри, камгалап-карактаары, чөп ажыглаары. Боттарының күжү-биле чогаадып кылыры чугула.

Хоорай, суур, районда турар бүдүрүлге, кооператив, колхоз-совхозтар уруглары өөренип турар школазынга орулгазының хуузун (ону коллективтер дугуржуп шиитпирлээр) тускайлап бээр болза, тергиин улуг деткимче болур ийик. Ол удуртукчуларының, ында ажылдап турар кижилерниң чүвени делгем бодап билиринден хамааржыр. Тус черниң эрге-чагырга удуртукчуларының келир үеде салгал дээш сагыш човаашкыныңдан ону бедик деңнелге медереп билиринден хамааржыр. Улус өөредилгезиниң министерствозунуң деңнелинге өөредилге черлеринге берген акша-хөреңгизиниң чөптүг ажыглалының хайгааралын күштелдирип, оларның материал-техниктиг хандырылгазын төпчүдери чугула (удуртукчулар янзы-бүрү бараан сурагланып, дилеңнир дээш хөй үени чидирип, бодунуң кол, дорт хүлээлгези — өөредилге-кижизидилге ажылындан чардыгып, оон түңнелинде салган сорулгазынга четпес, оон соонда ажылындан хосталыр, азы эки тура-биле үнүп чоруй баар таварылгалар ховар эвес).

Оон-биле кады амгы үеде англи дыл-биле компьютерге ажылдап билбес болза, өөредилгени уламчылаар, амгы үениң тускай эртемниг кижизи болуру берге. Орус дыл, тыва дылды деңге өөренирин амыдырал негеп келген: Турцияга өөренип оолдар, уруглар тыва дылга шылгалда туткан болгай. Черле школага өөренип турган, кайы-даа эртемниң үндезиннерин ыяк шиңгээдип албас болза, эртем чедип алыры болдунар бе? Шупту эртемнер аразында харылзашкак болгай.

Тос класс соонда ортумак өөредилге черлеринче өөренир, ажылдаар күзелдиг өөреникчилерниң күзелин черле хандырары чөптүг. А өөредилгезин уламчылаар өөреникчилерниң күзел, сонуургалын илередип тургаш, чамдык эртемнерни шилип алганының аайы-биле хандыр өөредип, тургаш белеткээри — өөреникчиниң өөредилге черинче кирип алырынга дөгүм. Район, бүдүрүлге, албан чери кижи бүрүзү кандыг мергежилдиг кижилерни херегин тодарадып, оларны башкылар, өөреникчи, ада-ие-биле сүмележип тургаш, школа-биле, өөреникчи-биле керээ чарап, доктаамал харылзаалыг болза, алызында эки түңнел черле турар.

Үе чеже-даа берге болза, келир үеде, эртен-даарта Тываның дыңнын тудар күштүг интеллигенцияны белеткээри — соңгаарладып болбас үндезин айтырыг. Манаа хамаарыштыр улус өөредилгезиниң ажылдакчылары, эртемденнер, ада-ие, удуртукчулар үнелиг саналын, арга-сүмезин черле бээр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Владимир СААРЫМБУУ.
Башкы.
Мугур-Аксы суур.

БАШ УДУР БЕЛЕТКЕНИП КЕЛГЕН БИС

Чайгы дыштанылга чорул турар, школаларда ыржым. Уруглар үнү дыңналбастаан дээрим ол. Кидин түлүк септелге үези. Школаның кандаар септеттингениңден, оон шынарындан өөредилге амыдыралынга хамаарышкан хөй-ле айтырыглар хамааржыр, өөреникчилерниң сагылга-чурумундан эгелээш, эт-севинге хамаарылгазынга чедир. Чүге дизе эки кылдынган чараш чүүлден кижиниң сеткил-сагыжы сергек болур, хей-аът кирер болгай.

Ийи-Тал суурда школа районда эң улуг назылыг школаларның бирээзи боор турар. Эрткен өөредилге чылындан эгелээш, ол ортумак школа кылдыр шилчээн. Өөредилге чылы доостуру билек, школаның септелгезинге ада-иелер, өөреникчилер боттары класстарын чугайлаарынга идепкейлиг киришкеннер. Школаның директору Надежда Шагдыр-ооловна Доңгакка ужуражы бергеш, ол дугайын чугаалажы бердивис:

— Өөредилге чылы чорул турда-ла септелгеге белеткенип, дараазында чылга белен болур дээш, баш удур хемчеглер алганывыс эки болган. Оон-биле кады мындыг чүүлдү демдеглеп каайн, уруглар база номчуур боор чадавас, өөреникчилеривистиң школазынга ынаандан, эт-сепке камныындан ниитиги ажылдарга улуг бергедээшкиннер, чарыгдалдар турбас-тыр. Мындыг байдал моон-даа соңгаар уламчылаар боор деп идегеп турар бис. Уруглар база ону медереп билип турары эки. Эргежок чугула материалдарны, кадаг, будуктарны баш удур тыптынып алдывыс, шифер, шил, цемент айтырыы харын берге болур-дур. Ажылчыннарның хүлээнген ажылынга харысалгазындан, аразында эп-найыралдыындан септелге ажылдары коңчуг организастыг болду. Ак сеткилдиг, кызымак ажылдадылар, оларны солун дамчыштыр черле демдеглеп каайн. Шынап-ла, эрес, тудуңгур ажылдадылар. Оларның аразындан Валентина Эңге-Маадырны, Любовь Дугур-Сереңни, Елена Чорбааны адаайн. Ол ышкаш школаның хоочун ажылчыннары Каадыр Сүрүң-оол, Ольга Оюн хей-ниити ажылдарынга аажок идепкейлиглер. Ам школада үүрмек даштыкы ажылдар арткан болду. Ынчангаш июль 1-ден эгелеп, ажылчыннарның хөй кезии шөлээже үнгеннер — деп, Надежда Шагдыр-ооловна чугаалап олурду.

Ийи-Тал школазынга директорлап ажылдаандан бээр ол үшкү чылдың нуурунче кирипкен. Школа септелгезиниң кыска хуусаада шынарлыг кылдынганынга оон үлүү чугаажок эвээш эвес. Септелгеден аңгыда, школа чанынга уругларның чайгы дыштанылга лагерин база организастаан. Аңаа 50 ажыг оолдар, уруглар дыштанган. Оларга амданныг аъш-чемни школаның повары Наталья Шалган үе-шаанда белеткеп берип турган. А дыштанылгага хөглүг, солун-эртсин дээш башкылар Наталья Степановна Куулар, Айлан Дүвековна Ховалыг тывынгыр, чогаадыкчы ажылдааннар.

Ол ышкаш школа чанында тарып алганы ногаазы база бар. Ону уругларның дузазы-биле тарып олурткан болгаш олар ында ажылдап, ажаап, суггарып турарлар.

— Чаа совхоз тургустунганындан бээр бир чыл боор турар. Ынчангаш суурувустуң чурттакчыларының ажы-төлүн манаа өөредип, кижизидерниге таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле чаа школадан туттуруп бээр болза деп анаа хамаарылгалыг бүгү-ле удуртур баштаар кижилерден улуг идегел-биле манап турар бис. Бо айтырыгны чогуур черлерге чаңгыс эвес удаа тургузуп-даа келдивис — деп, директор чугаазын уламчылады.

Екатерина СААЯ.
Улуг-Хем район.

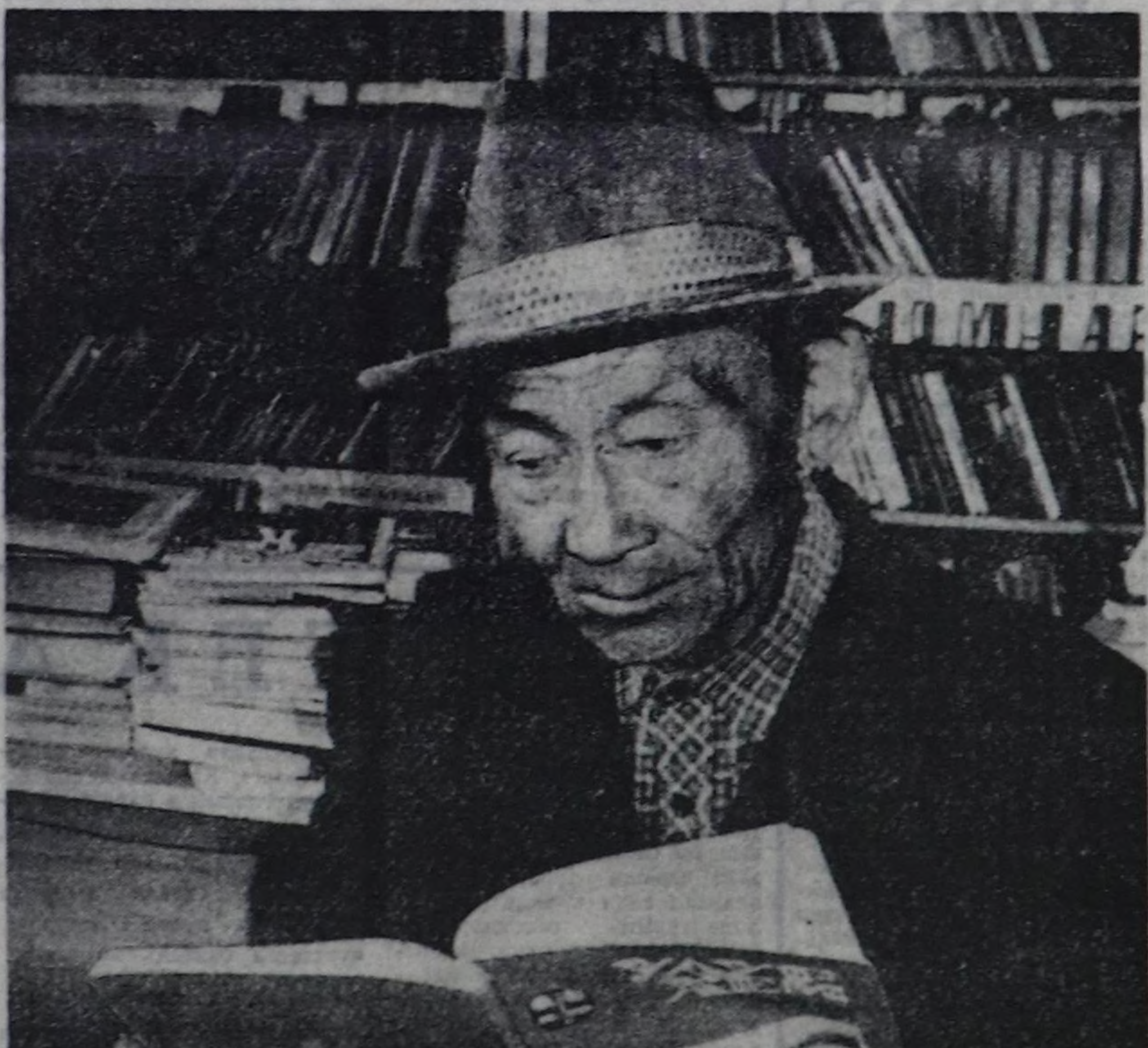

Мал эмчизи

СЕРГЕЛЕҢ

Бора-Тайга суурга чорааш, **бо чурукта** Диицмей оглу Ховалыг Сергелеңниң дугайында ырыны дыңнаан мен. Сүт-Хөлде Бора-Тайганың сураглыг мал эмчизи Ховалыг Сергелеңниң дугайында мактал ыры суурга болур концертке бо-ла дыңналгылаар. Ол шаанда Бии-Хемниң Туранга кедээ ажыл-агый специалистериниң школазын чедиишкиннг дооскан. Алдан-Маадырның, Хөлчүктүгнүң, Чечектигниң малчыннарының малын ол эмнээр эмчи турган. Балык оглу Ондар Дукурнуң арга-дуржулгазын ол ажылынга шиңгээдип алган.

Чылгы малга паспорттар тыпсыр ажылга ынчан Алдан-Маадырга ажылдап чедип келген аныяк зоотехник Константин Моллеров башкаржып, мал бүрүзүн журналга кижилер дег бүрүткээш, парспортту бээр турганын бичиимде мен база көрген мен. Ынчан ачам суг Манчүректиң Ак-Адырга чайлаар. Сорулуг-Ээреңге аалывыска Улуг-Актың, Баян-Колдуң, Көшпестиң, Хөлчүктүгнүң малын анаа чедирип кээрлер. Малдың саарынга ам-демдекти ынчан ачам, бо Сергелең суглар изиг демир-биле шыйыладыр база кааптар улус-ла болгай. Бичии кижи ындыг ажылды аажок сонуургаар турган мен.

Константин Моллеров ол шагның кедээ мал эмчилеринге элээн-не өөредиглиг чүүлдерни берген деп бодаар мен. Ол Алдан-Маадырга ажылдап келгеш, суурга улустуң бажыңнарын түңчүп турганын ачам чугаалаар. Соора-маара тывалаар, хөл-хеглүг орус оол-ла болгай. Ол черниң ынчангы тыва улузу Костяга үен-даян тыва сөстер өөредип каан. «...Кыстар, чараш делгерезин» деп каап, малдарны хемчээп, чоруп турар. Паспорт кылдырганы дээш улустан каш акша чыып ап, оозун карманын чара дыгып алган, ону өдекке азып каап-даа турду. Ачам болгаш ынчангы мал эмчилери, база-ла ачамның өөреникчилери Моңгуш Амчыгыр, Мойгуш, Өктек-оол, Сергелең суглар оон орус сөстерни дыңнап, оон-биле чугаазынга ажыглай бергеннер. Олар орус-тыва сөстерни кыдырааштарга доллур бижип алган чоруп турар, ол сөстерни сонуургап адаан чорууллар. Чаңгыс болбак ол орус сөзү-биле Костядан чугаа эрээр эмчилер чүве.

Манчүректиң эмчилери Сергелең суглардың ол ынак орус өңнүү Бора-Тайга суурга тургустунган Чодураа аттыг колхозту даргалай бергеш, элээн хөгжүткен кижи. Кызылга болган улуг хуралдарга-даа чүве чугаалааш, элээн соруктуг келир Костя-ла болгай. Ам бо чурукта номчуттунуп олурар Ховалыг Сергелеңге Константин Моллеровтуң ажылга бир янзы үлегер-чижээ ажыглаттынып, сагышка уттундурбаан боор деп бодаар мен.

Бо чазын, чылый бергенде, черниң чечээ айыран-каас кылдыр өзүп, ыяштарның бүрүлери частып четчип орда, Ховалыг Сергелең чеден харлаан. Шаанда ышкаш, сергек чаның ам-даа салбаан Сергелең кежээликтей Бора-Тайга суурнуң бедик ак Культура бажыңынче хел чор.

— Кежээ болурга-ла, культура одаанче кылаштаар-ла болгай мен. Ында номнар эндерик, оларны барып номчуурум ол. Солун чүүлдер билип алыр, оозу эки. Чоокка чедир мал эмнеп ажылдадым. Ажылдавайн, анаа олуруп шыдавас-тыр мен, дуңмам — деп, ол мээн-биле таныштты.

Сергелеңниң бир уруу Галина Ховалыг кедээ Советте секретарьлап ажылдай берген. Оон мурнунда суурда сураглыг артист кижи-ле турган. К.-Э. Кудажы чогаалчының чогааткан шиилеринде рольдарга ол коңчуг чаптанчыг ойнаан. Талантылыг артист, шүлүкчү чораан Семен Сарыглар «Далай дүвүнде даңгына» деп шиини тургусчуп, режиссёрлаан. Ол корреспондентиниң ролюн онзагай күүсеткен. Сергелеңниң база бир кызы Анчымаа Культура бажыңында уран чүүл удуртукчузу. Кадайы Чараш-Уруг Сүтееевна Ховалыг «Сүмбер-Уула» колхозтуң бедүүн ажылчыны чораан. Ам пенсионер. Сергелең эмчиниң шаанда Туранның «академиязын» дооскаш-ла, мынчага чедир мал эмнеп келгенин онзалап демдеглеп, үнелээр ужурлуг бис. Ол кыраан назынында хөй-ниитиниң даалгазы, идегели болур Бора-Тайганың кедээ Советтиң депутаты хүлээлгезин ооргазынга бедик чүъктеп, чагыгларны күүседирин каш удаа чедип ап чораан.

Ондар ОХЕМЧИК.

АМ-НА ЭКИЖИИР БООР

Бистиң республикада Бойдус камгалалының болгаш экология талазы-биле министерство тургустунду. Ол дээш өөрүп олур мен. Кайгамчык чараш, байлак бойдузувусту камгалаар, бистиң ынаныывыс, идегээривис орган ол болур ужурлуг. Оон аңгыда Тыва Республиканың Дээди Совединиң бир комитеди экологияны база харыылаар апарган-дыр.

Бот-догуннаашкын дугайында хоойлувуста база Конституцияның төлевилелинде-даа республиканың девискээринде бүгү байлак арга-арыг, хемнер, суглар, даглар-даа шуптузу-ла күрүнениң, чонуңуу болур деп айыткан.

Бо бүгүнү бодап келгеш, кижи, шынап-ла, өөрүп чоруур-дур. Бойдузувуска дыка-ла кам-хайыра чок боор келдивис. Ону бодаарга коргунчуг-даа-дыр. Тараа, сигенниң дүжүүзүн бедидер чүве дээш, хову-шөлдеривиске хоран химикаттар чажып турдувус. Оон уламындан, «сайт дээр өрге-даа чок» деп чугаалап болур апарды. Хамык торлааларывыс, кодаанарывыс, тогдуктарывыс кайыл?

Мен база назы-харым улуг апарган болгаш мурнунда тараа-сигенниң дүжүүзү кайы хире турганын коңчуг эки сактыр мен. Ынчан чоң химиктиг аргаларны-даа ажыглавас, ол дугайын билбес ийик бис чоп? Ол хиреде тарааның үнери аъттыг кижиниң аъдының кулаа көстүр чүве ийик. Бистиң Бай-Талга ындыг-ла турду. Чүгле суггарар, черин хандыр андарар, үрезинниң шынары эки турду.

Оо, бистиң хемнеривиске балыкты чеже дээр! Хөөрем чоокка чугаалаарга, сыык суглуг хемчигештен эмдик аът кежип ховр, балыы ол хире хөй турду. Ол үеде харын бутапар, сумуннар баштарынга балык эртпес дериг-херекселдерни кылбайн турган. Ынчангаш улуг-улуг балыктар арыктарга келгеш, ону дуй чыдыптар, улуг улуг ону алгаш, буга, хем суунче аппарып салыптар боор чүве.

Шаанда улус балыктаарда чүгле сыырткыыштаар. Чүгле чазын эң ылангыя бистиң Хемчик бажынга ындыг-ла турган чүве бо. Хөй балык-даа өлүрбес, өг иштиниң улузу амзаптар кылдыр, өйлей шелип-ле алыр. Тыва кижи бойдуска ол хире камныг чорду. Ындыг чаагай чаңчылдың ажы-төлүнге база чагып чораан. Мээн ачам бир катап Мөңгүн-Тайгага аңнап чорда, өрү хөй аргар көрүп кааш, боолап туруп бээрге, оларның боолорының аксын дуй туруп, соксадып турганын ол черниң чамдык аңчылары ам-даа чугаалажыр.

Бойдузувуска ол хевээр-ле камныг чораан болзувусса, ам аргаларывыс, ээремнеривис ээнзиревес турган ийик. Бистиң Бай-Тал кедээ Совединиң даргазы В. Сыгыт-оол ол девискээрниң байлаан камгалаар дугайында чоокта чаа республика солуннарынга дыка-ла бижиди. Бо чаагай херекке бүгү чонну киириштирер бис дээрзин ол айыты. Ынчанмайн канчаар.

Бистиң Шуй сумузунуң девискээри база аажок кат-чимистиг, тоорукт-уг, аңныг-мөңниг, ол-бо хемнеринде балык-байлаңныг. Ынчангаш төтчеглекчилер чылдың кайы-даа үезинде үзүлбес боор-дур. Барлык хемниң унунда Барыын-Хемчик биле Бай-Тайга, бажы Мөңгүн-Тайганың девискээри. Мынчап кээрде, оон байлаан камгалаар, карактаар талазы-биле аргалар бар ышкажыл. Чижээн алырга, Эрги-Барлык биле Шуй суурлар шуут-ла хем эриинде турар, балыктаар, аңнаар, тоорукттаар-даа, каттаар-даа улус олап эртер. Мындыг болганда, ийи кедээ Совет Барлык хемниң ол-бо эриинге бойдус камгалалының улузун чүгле штаттыг ажылдакчыларны эвес, а депутаттарны, малчыннарны, пенсионерлерни, школачыларны-даа ажыглап болур, тускай таныыл, эрттирилге черлерин тургузуп ап болур. Оода каттаар, тоорукттаар үеде аан.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң удуртукчу чамдык даргаларывыс боо-чемзектиг болур, чамдыкта чөпшээрел чок-даа аңнап-ла турар болгай. Бир катап болган мындыг таварылганы сактып олур мен. Барлыктың оң талакы адыры Час-Адыр деп хемни өрү өөреникчи оолдар-биле туристеп, балыктап-даа чораан бис. Коңчуг балыктыг оран, кырлаң кара-кара кадыргылардыг. Орайтай бергенде хем кыдыынга хонуп алган бис. Эртенинде балыктаар дээш бир ээремге бардывыс. Богда, бурган-на бо! Ээремде өлүг балыктар салдап турлар. А сыырткыыштаарывыска көңгүс чивес. Мурнунда болза, амыр ээремнер болгай. Оон чүү болганың ында малчыннардан айтырарывыска, Барыын-Хемчик районнуң автоинспекция начальниги Ермолаев деп дарга чораш, ээремнерниң дүвүнге чазылдырар чүүлдер салып тургаш, балыкты ыдып каапкан болду.

Бо дээрге чүгле чаңгыс таварылга-дыр. Чүгле хүнүн бодаар кижилер ындыг болур. Бо дээш нациялар аразынга аңчыг, эрбениг чугаа соот безин үнер болгай.

Бодум хуумда дыңнап турарымга, экология талазы-биле ам республиканың хоойлузунуң төлевилелин белеткеп турар дээр-дир. Ону баштай бүгү чон чугаалажып көөр болза эки-дир.

Ам биске удавас каттаашкын эгелээр. Тээлиден, Кызыл-Мажалыктан, Ак-Довурактан улус сөктүп-ле кээр болдур ийин. Ам оларны кара туразында ажылатпас болза эки. Чул дээрге, кедээ Советке келгеш, демдеглетсин, каттаарының база тоорукташ-рының өртек-хелезиниң төлезиннер. Оон-биле кады бойдусту камнаар дугайында керээ чарып алзын. Ынчанмайн канчаар! Аргалыг-ла болза, олар боттарының чораан черин онча-меңди дээш, кедээ Советке хүлээдип турар болза эки-ле болгу дег-дир.

Мөрзек КУДУРУКПАЙ,
Шуй суурда башкы.

ЧУРУКТА: Республика типографиязының хоочун ажылдакчызы Ираида Ивановна Заворотная ол бүдүрүлгеге 1958 чылда-ла ажылдап кирген. Бо хүннерге чедир парлаар машинаны башкарып, өрүкчүлевишаан. Оон парлаан ажылы частырыглар чок, бедик шынарлыг. Саадалга чок, дүрген өрүүр. Чурттуң парлалга училищелериниң доозукчуларын ол бодунуң чанынга олуртуп алгаш, өөредип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

«ЧЕДЕРНИҢ» АМЫДЫРАЛЫНДАН

Курортка дыштанмышаан, эмнедириниң ийиги ээлчээнде келгеннер эгезинде бот-боттун эки таныышпас, билишпес болганындан культурлуг дыштаныылга айтырыы шуудаалак турда, Бай-Тайгадан хөгжүмчү башкы М. И. Сонам чедип келген. Оон-на бот-тывынгыр артистерниң идепкейи көдүрүлген, баянның хөглүг үнү дыштаныкчыларның өөрүшкүзүн өжүрбестээн.

Июнь 24-те дыштаныкчыларның күжү-биле тургустунган концерттиң программазы шыырак болган. Чыткан теве аксынче канмыыл кирген дээн ышкаш, ол үеде курортка бот-тывынгыр композитор Солаан Базыр-оол дыштанып чедип келген. Хоочун артист Солаан Базыр-оол өөнүң ээзи Көкүжей Монгуш-биле солун номерлерни бараалгаткан.

Курорттуң ийиги сезонунда кээрнивиске, чүс тозан ажыг кижи бар болду. Столоваяда аъш-чем-даа хандырылгазында, удуур-чыдар, оюн-тоглаада-даа көөр, болур черлер талазы-биле хомудаанчыг чүве чок. Республиканың кожууннарындан келген дыштаныкчылардан аңгыда Красноярскиден келгеннер база бар. Бо хире хөй чон мурнунга үнүп, уран талантызын бараалгалыры дээрге дидим, харыысалгалыг херек. Концерттиң программазы байлак: Аваа Монгуш, Макар Монгуш, Мөңгүн-оол Иргит олар боттарының чогааткан шүлүктерин номчаан. Ырачылар Чечекмаа Монгуш, Ханды Содунам, Валентина Монгуш, Сүктер Содунам чараш ырлааннар.

Концертке чүгле улуг кижилер эвес, бичии уругларның киришкени чаптанчыг, мактанчыг болган.

Июнь төнчүзүнде Тандының Бай-Хаак суурдан «Танды сынының ээзи» ансамбль аалдап кээп, солун оюн-тоглааны көргүстү. Олар бирги сезонда база кээп чораан болду. Концерт башкарыкчызы Альберт Ондар, культура төвүнүң директору Сергей Монгуш, «Калдак-Хамар» ансамбльдиң солизи Радион Хаяң киржип чоруур бөлүктү Эрес-оол Монгуш удуртуп, чоннуң культурлуг дыштанылгазынга ажыктыг, солун, хөглүг сактыышкыннарны арттырган.

«Чедерниң» амыдыралы солун-дур, дыштанылга хомудаанчыг эвес-тир.

Кара-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының 1992 чылда Күрүне программазын күштүг болдуруп киирериниң дугайында

Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаалы

Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаалы болза:**

1. Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазын бадылаар болгаш ону парлаттынган үезинден тура күштүг болдуруп киирер.

2. Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазын күштүг болдуруп киирген үезинден Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының программазының кол-кол чүүлдериниң күштүг болурун соксадыр.

3. Россия Федерациязының Чазаа:

оон мурнунда үндүрген нормативтиг актыларны Россия Федерациязының күштүг боор турар хоойлужудулгаларынга болгаш Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазынга дүгжүр кылдыр 1992 чылдың июль 25-ке чедир таарыштырар;

Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазының күүселдезин хандырар эргежок чугула нормативтиг актыларны Россия Федерациязының составында республикаларның санал-оналын барымдаалап тургаш, 1992 чылдың июль 15-ке чедир бадылаар;

күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1993 чылда хуужударының Күрүне программазының төлевилелин ажылдап кылып тура, 1992 чылда хуужудулга чорудуунуң дуржулгазын барымдаалааш; Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында болгаш оларның-биле деңнештирген черлерде күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының республикалар аразының программазын ажылдап кылырын көөр.

4. Россияның федералдыг эт-хөреңги фондузу оон мурнунда үндүрген нормативтиг актыларны Россия Федерациязының күштүг боор турар хоойлужудулгаларынга болгаш Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазынга дүгжүр 1992 чылдың июль 25-ке чедир таарыштыр кылыр.

5. Россия Федерациязының составында республикаларның Дээди Советтери, автономнуг областың, автономнуг округтарның база крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның улус депутаттарының Советтери болгаш эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитеттер Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазының парлаттынган хүнүнден бир ай хуусаа иштинде хуужудулганың республика болгаш чер-чер программаларын Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазынга дүгжүр кылдыр таарыштырар.

6. Россия Федерациязының Чазаа Россия Федерациязының Төп банкызы-биле кады Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазының доктааткан хуусаазында Россия Федерациязының хамаатыларынга, ат кырында хуужудулга салыышкыннарын (хуужудулга чектерин) бээрин хандырар организастехниктиг хемчеглерни 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир боттандырып чорудар.

7. Россия Федерациязының Чазаа ат кырынга хуужудулга салыышкыннарын (хуужудулга чектерин) ажыглап, хуужудулгага белеткелдиң шугуму-биле 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң коммерцияжыдарын хандырар, оон-биле чергелештир оларның организастыг эрге-хоойлу хевирин таарыштыр чаартыр, эргежок чугула эдеринчи хемчеглерни: бүдүрүлгелер аразында продукция бергени дээш санажылгаларны, күрүнениң үлетпүр бүдүрүлгелеринге сан-хөө болгаш хоозураашкынны болдурбазының деткимчезин, амортизация санаарының чурумун өскертирин боттандырар.

Устав ёзугаар капиталының чамдык кезии күрүне болгаш (азы) муниципалитет өнчүзү болур оон мурнунда тургустунган хаалгыг хевириниң акционер бүгү ниитилелдерин (долу эвес харыысалгалыг эштежилгелерни) ажык хевириниң акционер ниитилелдери кылдыр эде тургузарын доктаадыр.

8. Концернде, ассоциацияда, корпорацияда азы өске бир каттыжыышкынында күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезин, а ол ышкаш бүдүрүлгениң структурлуг кезээн (каттыжыышкынның) коммерцияжыдарын, акционер ниитилел кылдыр эде тургузарын ол бүдүрүлгениң (структурлуг кезектиң) күш-ажылчы коллективиниң база өнчү ээзиниң (эт-хөреңги эргелеп башкарар чогуур комитеттиң) шиитпири-биле боттандырарын доктаадыр. Ындыг таварылгада каттыжыышкында (бүдүрүлгеде) кирип турар өске бүдүрүлгелерниң (структурлуг кезектерниң) күш-ажылчы коллективтериниң чөпшээрежилгези негеттинмес.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң (а ол ышкаш устав ёзугаар капиталының 50 ажыг хуузу күрүнениң болгаш (азы) муниципалитеттиң өнчүзү боор турар бүдүрүлгелерниң) үндезининге тургустунган салбыр болур акционер ниитилелдериниң акцияларының контроль пакедин ээлээн холдинг компания хевирлиг акционер ниитилелдерни тургузарын салбыр болур акционер ниитилелдериниң күш-ажылчы коллективтериниң чөпшээрешкен шиитпири барда болдуруп болур.

9. Бүгү ассоциацияларның, концерннерниң, корпорацияларның болгаш күрүне база муниципалитет бүдүрүлгелериниң өске-даа каттыжыышкыннарының организастыг, эрге-хоойлу хевирин «Бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 9-12 чүүлдеринге дүгжүр кылдыр таарыштырар. Айыттынган эде тургузуушкунну 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир күүсетпээн бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның тургузукчу документилерин күш чок деп санаар.

10. Өөредилге албан черлериниң хуужудулгазын Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга чогуур чорудугларны доктаалын тургускуже чедир болдуруп болбас.

Россия Федерациязының Чазаа Россия Федерациязының Дээди Совединиң Эртем болгаш улус өөредилге талазы-биле комитеди-биле кады өөредилге албан черлериниң хуужударының дугайында Россия Федерациязының Хоойлузунуң төлевилелин Россия Федерациязының Дээди Совединге 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир киирер.

11. Хуужудулга талазы-биле чорудугларны шын эвес дээр маргылдааларны база хуужудулганы белеткеп база чорудуп турар үезинде тургустунуп кээр өске-даа хамааты-эрге-хоойлу маргылдааларын арбитраж судунга сайгарып көөрүн доктаадыр.

12. Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазын база «Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун «РСФСР-де күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң киирген өскерилгелерни болгаш немелделерни барымдаалап парлаар.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва.
Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың июнь 11.
№ 2980-17

* * *

х) «Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының 1992 чылда Күрүне программазын күштүг болдуруп киирериниң дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаалын болгаш Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының 1992 чылда Күрүне программазының бодун «Российская газета» солуннуң бо чылдың июль 7-де № 156 номеринде парлаан.

хх) Хуужудулганың 1992 чылда Күрүне программазында № 1 таблицада РФ-тиң составында республикаларга хуужудулга талазы-биле санаттынган көргүзүглерни берген:

Тыва Республика

(бүдүрүлгелерниң ниити санынга хуу-биле)
Чиик үлетпүр—60
Аъш-чем үлетпүрү—50
Тудуг—50
Тудуг материалдарының үлетпүрү—45
Автомобиль транспорту—45
Үүрмектеп садар садыг—40
Мөөңнеп садар садыг—50
Ниитиниң чемненилгези— 50
Амыдырал ачы-дузазы—60.

СОЛУННАР ҮНМЭЭН

ЧЕБОКСАРЫ. (РосИТА — СЧТА). Чувашияга июль 14-те тус черниң чаңгыс-даа солуну парлаттынмаан болгаш төп солуннарны чагыкчыларга база чедирбээн.

— Парлалга шугумунга ажылдап эгелээнден бээр бүгү чылдар дургузунда мындыг таварылганы кажан-даа көрбээн мен — деп, «Советская Чувашия» солуннуң редактору Николай Максимов РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи Валентина Ивановага сеткил хомудаашкыны болгаш дүвүрээшкини-биле чугаалаан.

Москвага белеткеп каан төп солуннарны база Чувашияның найысылалы Чебоксары хоорайда типографияда парлап турар. Ынчангаш Чувашияның бүгү чагыкчылары бо чылдың июль 14-те чаңгыс-даа солунну албаан: солуннар редакцияларынга чүгле телефон дамчыштыр шыңгы негелделер дыңналып турар эвес, харын хамаатылар боттары кээп, хомудалын илертейлеп эгелээн.

Солуннар үнмээниниң чылдагааны: типографияның парлаар машиназы субботада үрелип эгелээн болгаш понедельник хүнүнде ону септеп чадаан. Үрелген техниканы кажан катап ажыглалга киирери ам-даа эки билдинмес.

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Хууда бодал

Хоочун журналист Хертек Кимм-оолдуң № 116 «Шынга» үнген аныяктар кижизидилгезинче улганган «Боданып, шугдунуп-ле көрүнер» деп ажык чугаазынга бодум хуумда үнүмнү кадыксаан мен. Хоочун хоттуг, хоо-тарга чемниг. Ол журналист мынчаар бижип турар: «Бистиң даянныр күжүвүс — кайгамчык аныяк оолдарывыс тейниг сывырындакта кажааладып алган чыдар болгай. Бир катап эндегни кылган-дыр, а ону катаптаваза. А оон үнүп келген соонда, оолдар бөлүк-бөлүк боор алган хоорайда «даайымайлап» кылаштажып чоруур-дур». Ийе, кижи аныяанда тенек, анайында дезиг. Тайгаш ушкаш, даянгаш туруп кээр. Маңаа хамаарыштыр шупту аныяктарны ынча дивейн тур мен. Чүгле чамдык частырыг кылыпканнарга. Маңаа чижек кылдыр мону чугаалаксаан мен.

Бистиң Тес-Хем кожууңга бо июнь айның сөөлгү чартынында хоругдалга чораан аныяктарның кара Наадымы Теве-Хая деп көстүг шыктыг чайлагга болуп эрткен. Мен ону сонуургап көргеш, ону кара Наадым дивейн, аныяктарның эп-сеткил ажыдыышкынның шуулганы деп адаксаан мен. Чүге дизе багың [illegible] баштай анаа шош-содаа болу бээр [illegible] арай сестип турганымны чажырбайн. Аныяк оолдарның ол чыыжы көңгүс ындыг эвес, харын боданган аныяктарның (боданганы ботка херек) багай ажы-чаның эдчи алгаш, оорлаары, дүржоктаныры, соок чепсек-биле ойнаарын соксадыр талазы-биле өзүп орар аныяк салгалга эки өөредиглиг, кижизидилгелиг суртаалдарны аныяктар ортузунга чорудуп турар чыыштың кол сорулгазы ындыг болган.

Ол шуулганга кижизидилге суртаалдыг ажыл-биле кады спортчу хемчеглер оюн-тоглаа кайгамчык солун эрти. Хол бөмбүүнүң маргылдаазы 8 команда аразынга болган. Ээр, херээжен аныяктар ортузунга чадаг чарыш болган. Ол хүннүң эң солун кезээ сыгыт, каргыраалыг концерт болгаш 64 мөгениң хүрежи [illegible]ндаа дескилептер, Тес-Хемни сыгадыптар-даа хире улуг күш оларда бар дээрзинге идегээн мен, бүзүрээн мен.

Аныяктар ынчан анаа ийи өглү тиккен, беш-алды майгыннарны каккан, одаг бүрүзүнде шаңнал [illegible] хойну өзээн. Келгеннерни шайлаткан, «акыйл, угбайл» дээв сөстери эптиг-ээлдек. Ындыг бай, тодуг Наадымны барык-ла көрбээн мен дизимзе, частырыг болбас боор. Мөге хүрежип, маргылдаалар боор турда, шайны көрүкчүлерге кудуп, эътти үлеп чоруп турду. Тыва чемнер, ааржы, курут, быштак... Чиг болгаш бышкан эъттерни, тоорукту, хылбаны чиик өртекке садып турду.

Ынчан чыылган аныяктарның кижи бүрүзүнүң иштики делегейинче — сагыш-сеткилинче баккылап [illegible] мен. Ынчалза-даа оларның кол сорулгазы — моон соңгаар үе шаг бергедээнде, кижи бүрүзү бир демниг ажылдаар. Суртаар, төрээн Тываның хөгжүлдезин, төрел чоннуң чаагай чоруу дээш, кем-херек кылырларга удур суртаал ажылының баш удур аныяктар аразынга пропагандалап, чамдык «дескелчоктарны» оожургадыр келгеннерни хаара тудупту. Анаа шүүлген мөге Игорь Шойдукка хүрең аът болгаш мөңгүн чүген тыва бижек (хынныг) шаңналга берди. Мөңгүн чүген безин аът өртектиг эвес-пе. Үжүүрлешкен мөге Сергей Даңдаага кызырак бе берди. Үшкү черни чаалап алган Максим Дажываага ирт, дөрткү черни алган мөгеге сергени берген. Бо хөй шаңналдарны ол аныяктар кайын тып алганыл?

Айтырыг кыска, харыы чаңгыс: боттарының үндүрген күжү, төккен дери-биле олар оон-даа хөйнү тып алганнар дээрзин угаап, билген мен. Чүге дизе «чевел» дээр болза, аныяктарның күжү улуг, бо чыткан Теве-Хаяны сорулгалыглар дээрзин мен болгаш анаа келген чон угаап билген бис. Бо эки эгелээшкин, буянныг чорук-тур.

Буянныг чорук —буяң болбас. Ынчангаш оларның ол эки эгелээшкинниң деткиирин күзенчиг. Оон ыңай ол аныяктарның бир кол сорулгазы — акша-тегерикти, аъш-чемни чыггаш, хоругдалда чыдар эш-өөрүнге дамчыдып бээр, чединместерге, өскүстерге, инвалидтерге дузалаар күзелдиглер. Күзээнин чедер, сурааның тывар. Анаа ынчап хөй акша, хөй дузаламчы кирди. Допчулаарга, Шуурмактың ыяш ажылгагый чериниң директору — Шожаа Билчирович Мажаа бир муң акша-биле ажылчын хептерин, ында аныяктарның мурнундан шоодай тоорукту, оларның чыгганы 1 муң беш чүс акшаны Наадым эрттирип турар аныяктарның ассоциациязынга тудусту. «Чодураа» совхозтуң директору — Көгел Максимович Сувандии ийи муң акшаны дузалаарын аазаан. Ол ышкаш тус-тус суурларның аныяктары боттарының чыгганы акшаларын муңдан эвээш эвести чыггаш, хүлээдип турду.

Аныяктарның ол эки эгелээшкинин, буянныг чоруун деткип, байыр чедиргеннер: Тес-Хем район Совединиң даргазы — Кара-оол Лопсанович Лапчаа, пенсионер — Юрий Балчыр дээш, өскелер-даа аныяктарга эки сөстерин чугаалап, чагыг, сүмезин бергеннер. Ада сөзүн ажырып, ие сөзүн ижип болза, улугну улуг, бичени биче деп хүндүлээрин угаатканнар. Аныяктар ол өле баштыг өгбелериниң чагыгларын хаайынга кертип алганнар.

Наадымның кидин түлүк үезинде аныяктар Алексей Калдан, Андрей Чүдекпен олар сыгыт, хөөмей-биле аян тудуп, келгеннерге таалалды берип турган. Ынчан корум-чурум тудар, чурум үрээшкиннерин чавырылдырар талазы-биле Тес-Хем кожууннуң аныяктарының хүрээлелиниң даргазы Александр Чоодуевич Хилбан-оолду томуйлаан. Мен бодаарымга, ол чыышка аныяктарның моон соңгаар кылып чорудар ажылдарының тускай программазын, кол сорулгазын, ынчангы чыыштың доктаалын тургузуп алгаш, анаа удур тулга болдуруп ажылдаары күзенчиг турган. Чаңгыс-ла чиг, чедир бышпаан айтырыг ол дээрзин бодум хуумда угааган мен. Бир эвес, шынап-ла, аныяк өскен бүрүзү келир үе дээш эки херекти кылып, эки турушту ээлеп, корум-чурум үүлгедиглерин чавырылдырар сорулга-биле ажылдап, чурттаар болза, амыдырал экижиир, тайбыңзыраар дээрзи тодаргай.

Хүндүлүг журналист Кимм-оол Хер[illegible] «Берге чүве—бөгүнгү аныяк салгалывыстың салым-чолу» деп угаадыг, ажык чугааже бистерни чалап турар-дыр. Ийе харын, оон ол угаадыглары хат-салгын аайы-биле хадып эстеп келбээн, «хат чокта хаак бажы шимчевес». Ам чаа чижек кылдыр алганым — Тес-Хем кожууннуң аныяктарының шуулганы —анаа-ла таварылга боор, чаңгыс черге чыглып келбээни тодаргай. Олар база бир-ле чүвени билгеш, байдалды оожургадыр сорулгалыг чыылганнары чугаажок. Ажылды кылганнай эчизинге чедирер, ушкарганнай аалынга чедирерин оларга күзеп артым.

Оон ыңай чамдык бистиң удуртур даргаларывыс хоругдалга чораан дээш, ажыл-агыйга дужаалга чок-ла дээп, чамдык аныяктар ажыл дилеп кээрге караанын ужу-биле көөр таварылгалар бары чажыт эвес-ле болгай. Ындыгларны аргалыг-ла болза, сеткил-хөңнүнге моральдыг дузаны чедирип, көктүг дөңче үндүр сөөртүп каары күзенчиг. Ындыгларны «чериң чекзэ, сугнуң суксаа сен» дээш, черже киир базыптар болза, оларның ол тамыдан уштунуп үнери бергелей бээр, үне берип болур-даа болза, оон үнер хөңнү чок апаар. Чүге дизе сагыш-сеткил үндараашкыны кандыг-даа чүвени кылып болуру тодаргай, кандыг-даа чүвеге чедирип болур дээрзин чамдык даргалар утпаза чогуур.

Өөлет ЧИНМИТ.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

БРЮССЕЛЬ. Украинаның президентизи Леонид Кравчук Бельгияның «Суар» солунунга интервью бергеш, Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезин шугумчулээр мен, ынчалзажок кризистиг берге байдалдан оон күрүнелери дүрген уштунуп дээш шугумчулап турарын ол деп медеглээн. Бо хире берге үеде ол хире хөй чурттакчылыг [illegible] Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң чурттары чүгле алды ай дургузунда кризистен уштунуп үнери — дыка нарын херек дээрзин демдеглээр болдаам мен деп, Украинаның удуртукчузу чугаалаан.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезин орнукшудар эвес, а ол бодунуң мурнунда турар бүгү сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлеп шыдазын дээш болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылыр херек деп, Леонид Кравчук демдеглээн.

ВАШИНГТОН. Бузээлеттирген Сараевога буянныг дузаламчының аъш-чем болгаш өске-даа чүүлдерни, ылангыя эм аймааң айыыл чокка чедирериниге деткимчени көргүзерин Американың Каттышкан Штаттары уламчылаар дээрзин АКШ-тың камгалал министерствозунуң төлээлекчизи Пит Уильямс албан ёзузу-биле тускай бадыткаан. Ук деткимчени Каттышкан Нациялар Организациязының дилээниң ёзугаар көргүзүп турар бис. Америк Шериг-далай болгаш шериг-агаар күштери деткимчени агаардан болгаш далайдан көргүзүп турар. А бир эвес кургаг чер дамчыыр транспортту үдээринге америк шериглер киржир апаар болза, КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң база бир резолюциязы негеттинер деп, ол чугаалаан. Амгы үеде Чер ортузу далайга АКШ-тың 19 корабльдери, оларның аразында «Саратога» деп авианосец, дөрт крейсер, бир эсминец, ийи фрегат, беш десант-амфибия деп суга болгаш кургаг черге чоруур машиналар туруп турарын АКШ-тың камгалал министерствозунуң төлээлекчизи дыннаткан.

СОФИЯ. Болгарияның чазааның удуртукчузу турган Андрей Лукановту ол чурттуң амгы үеде национал истелге албан чериниң бажыныга тудуп хоругдаан. Республиканың кол прокурору Иван Татарчевтиң айтыышкынының ёзугаар А. Лукановту хоругдалда олурткан. Георгий Атанасовтуң чазаа 1986-89 чылдарда хөгжүп орган чурттарга чээлилерни болгаш дедир эгитпес дузаламчыны тыпсырынга киришкени дээш А. Лукановту буруудадып турар. Чурттуң акша-хөреңгизин ынчаар чарыгдаан түңнелинде ынчаарда Болгария даштыкыга бээр 10 миллиард доллар өрезин төлеп шыдавайн барган деп, кол прокурор чылдак кылдыр чугаалаан.

ЛОНДОН. База сандарап дүшкен Югославияның далай девискээринде эриктеринче шериг-далай флотилиязын чорударынга Барыын Европа эвилелиниң (БЕЭ-ниң) чурттары белен деп, ук эвилелдиң удуртукчузу Виллем ван Экелен медеглээн. «Камгалал сорулгалыг» дээр ол күрүнелер организациязы Сербияга удур КНО-нуң хемчеглериниң күүселдезин хынаарынга киржир деп, медеглелде айыткан. Эвилелдиң составынга Барыын Европаның 9 чурттары киржип турар.

ТОКИО. Японияның «Дейли иемиури» солунунуң бижээниң ёзугаар алырга, Россияның космос талазы-биле дуржулгазын Япония ажыглаар дээш амгы үениң космос технологиязын, эртем медээлерин хөйү-биле садып алыр. космостуң Россияда чер кырының башкарылга чүүлдерин хөлезилээр бодап турар. Бо сорулга-биле Японияның элээн каш делегациялары Москвада чедип келген. Бир эвес япон таланың саналдарын Россияның талазындан чүүлдүг деп хүлээп алыр болза, космосту тайбың шингээдип ажыглаарынга хамаарыштыр баштайгы япон-россия дугуржулгазынга ат салыр. Ук дугуржулгага ат салыышкыны бо чылдың сентябрьда Россияның Президентизи Борис Ельцин Японияга баар үеде чедип алдынар.

Космонавтылар узун хуусаада корабльдер башкарган космоска ужудуушкуннарның үезинде алдынган эртем медээлерин, а ол ышкаш хөй удаа ажыглаар корабльди чогаадыр болгаш кылып тургузар программаның хемчээлинге Россия эртемденнериниң ажылдап кылган технологияларын саарылгага үндезилээш, Япония бодунга Россиядан садып алыр бодап турар.

НЬЮ-ЙОРК. Американың Каттышкан Штаттарының президентизиниң ээлчеглиг соңгулдазы 1992 чылдың ноябрь 8-те болур. Амгы үеде АКШ-та соңгулда мурнунуң чарыжы чоруп турар. Ынчалзажок президент соңгулдазынга уткуштур кампанияда тодаргай тергиидеп турар кижи мурнуку хевээр ам-даа чок. Ол дугайында АКШ-тың хөреңгитен бөлүктериниң «Уолл-стрит джорнэл» солунунуң болгаш Эн-би-си телекомпанияның чоруткан социологтуг шинчилелдериниң түңнелдери бадыткаан. Соңгулдаларга чедир ам дөрт ай безин четпес үе арткан.

Соңгукчуларның болгаш америк хөй-ниитиниң санал-оналдарын алган шинчилел ажылдарының түңнелдерин барымдаалаар болза, Техас штаттың миллиардери, бир-бээр чугаалаарга, хөй миллиард доллар өнчүлүг кедергей бай кижи Росс Перо элээн быжыг турушту ээлеп, соңгукчуларның деткимчезин ап турар.

БОНН. Россияда чурттап турар немецтерниң күрүне тургузуглуг эргезин катап оларга эгидер дугайында айтырыг чоокку үеде шиитпирлеттинер дээрзинге идегелдиг Германия Федеративтиг Республиканың иштики херектер министерствозунуң чанында парламент статс-секретары Хорст Ваффеншмидт илергейлээн. Ол немецтерге хамаарыштыр төөгүнүң чөптүг чоруун катап тургузар дугайында Россия чазааның быжыг шиитпирлиги бо бүзүрелди берип турар деп, ол медеглээн.

Саратов областың чурттакчыларының хөй нуруузу ындаар немецтерни дедир көжүреринге удурланып турар деп медээлерни Германияның чамдык солуннары дыннаткан турган. Ол медээлер чогум амыдыралдың шынныынга дүүшпейн турар деп, Х. Ваффеншмидт айыткан.

БЕЛГРАД. Транспорттуң 16 самолёттары Сараево хоорайның чоогунда аэродромга аъш-чем продуктуларын болгаш эм аймаан чедирген. Ол дузаламчыны дайын чорудулгаларындан качыгдаан Боснияның болгаш Герцеговинаның чурттакчыларынга хуваап бээр деп турар. Дайын чорудулгаларын соксадыр дугайында арай ынаныш чок дугуржулганың ачызында ол чүүлдерни самолеттар-биле хоорайның качыгдаан чонунга чедирер арга бар болу берген. Ынчаарга Боснияда, Герцеговинада байдал ниити-биле дыка нарын болгаш айыылдыг болуп хевээр артпышаан.

Боснияның серб общиназының шериглериниң кол командылалының дыннатканын ёзугаар алырга, мусульман эрге-чагыргалар чүгле Сараево хоорайның безин бүдүрүлге черлериниң, улуг бажыннарының адаанда 4 хоругдал лагерьлерин тургускаш, ында элээн каш чүс серб националдыг кижилерни хоругдаан. Миналар салган оруктарны болгаш шөлдерни дамчыштыр эртер кылдыр оларны мусульман эрге-чагыргалар күш-биле албадап турар. Ындыг дерзии үүлгедиглерни кылырда, Сербия таланың туруштарынче шавар халдаашкыннарының мурнуу чарынында кылып турган.

НЬЮ-ЙОРК. Шериг күжү-биле холгаарлаашкын дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, чогуур шиитпирлерни хүлээп алыры-биле Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралын дүрген чыылдырар дугайында Хорватия дилег киирген. Хорватияның президентизи Франьо Туджман КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазынга бижик чоруткан. Сербияның, Черногорияның чепсектиг отрядтары Боснияның, Герцеговинаның хөй хоорайларынга, Хорватияның чамдык районнарынга халдаашкыннарны кылып турарын бижикте айыткан. Ылангыя Сава хемниң районунда байдал дыка бергедээн. Боснияның, Герцеговинаның мусульман болгаш хорват чурттакчылары ол черлерден массалыы-биле дезип үнүп турар. Амгы үеде дескеннерниң саны 360 муң ажыг кижи. Хорватия оларга эргежок чугула дузаламчыны болгаш деткимчени көргүзер ужурга таваржып турар.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың Демократтыг партиязының 41 национал съездизи Нью-Йорктуң эң улуг спорт-концерт комплексизинде ажыттынган. Съездиниң кол сорулгазы — АКШ-тың президентизиниң болгаш оралакчы президентизиниң албан-дужаалдарынга кандидаттарны соңгууру. Американың Каттышкан Штаттарының президентизиниң соңгулдалары 1992 чылдың ноябрь 8-те болур.

Хөй штаттарга болгулаан баштайгы шенелде соңгулдаларның болгаш АКШ-тың Демократтыг партиязының активчилериниң хуралдарынга тиилелгени Арканзас штаттың губернатору Билл Клинтон чедип алгаш, делегаттарның хөй нуруузунуң деткимчезин бодунга хандырган. Демократтыг партиядан президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр ам соңгуттурар Билл Клинтонну бодалын ёзугаар алырга, АКШ-тың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидатка Тенесси штаттан сенатор Альберт Гор төлептиг болуп магат чок.

ЛОНДОН. Несси деп аттыг мангыс амытан дугайында билдинмес чажыттарны хөй чылдар дургузунда эртемденнер болгаш специалистер илередип шыдаваан. Ындыг мангыс амытан херек кырында бар бе, азы чок бе деп, хөй кижилерниң айтырыынга тодаргай тайылбырны бээр сорулга-биле шинчилел ажылдарны чорудар эртемденнерниң «Симрэд» деп улуг суднозун дерээн болгаш Шотландияның Лох-Несс хөлүнче чоруткан. Амгы үениң болбаазыраңгай техниказы-биле дериттинген эртемденнерниң болгаш специалистерниң экспедициязы шинчилел ажылдарың эгелей берген. Хөлде дириг мангыс бар деп чугааның шыны азы мегези удавас илереп келир.

ПРАГА. Чехословакияның президентизиниң албан-дужаалынга ийи кандидат депшиттирген. Чурттуң амгы президентизи Вацлав Гавел болгаш Чехословакияның республиканчы партиязының удуртукчузу Юрай Чоп олар чурттуң президентизиниң олудун ам дараазында хуусаада ээлээр дээш демиселди чорудуп келгеннер.

Чехословакияның президентизин чурттуң Национал хуралы —парламентизи соңгуур ужурлуг. В. Гавел 1988 болгаш 1990 чылдарда Чехословакияның президентизинге ийи удаа соңгуткан. Амгы соңгулдаларның баштайгы ээлчээ 1992 чылдың июль 3-те болган. Кандидаттарның кайызы-даа бадылаашкыннарның чогуур санын албаан. Ийиги ээлчегде В. Гавел соңгуттурар деп, тус черниң политиктиг хайгааракчылары санап турар. Ынчаарга Юрай Чоп деп кижи Чехословакияның политиктиг амыдыралында кедергей барыын үзелдиг турушту ээлеп турар.

ЛОНДОН. Афганистанның ислам күрүнезиниң түр чаа президентизи Бурхануддин Раббани Англияның найысылалынга барып чораан болгаш Афганистанда бүгү шериг болгаш полицейжи албан черлерин тараткаш, оон орнунга айыыл чок чоруктуң чаа күштерин тургузар бодап турарын айыткан.

(РосИТА—СЧТА)

ТЕАТР—БӨГҮН

Бистиң солун Тыва Республиканың культура амыдыралынче доктаамал кичээнгейни салып турар. Ийи тыва коллектив — В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры-биле «Шын» солун редакциязының аразында сырый харылзаалар турупкелгенин номчукчулар солуннуң мурнунда үнген дугаарларындан билир. Тыва театр бөгүн канчаар амыдырап турарыл? Ол дугайында элээн каш айтырыгларны бистиң корреспондентивис хөгжүм-шии театрының нийти айтырыглар талазы-биле оралакчы директору Алдын-оол ДАРЖААГА салган. Ол интервьюну моон адаанда парладывыс.

— Эрткен чазын «Шын» солунга силер-биле «Театр чаа байдалдарда» деп интервьюну парлаан болгай бис. Ында хөй-ле планнарны чугаалаан болгай силер. Алдын-оол Дулушевич, ам оларның күүселдезиниң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бистиң ажылдарывыс план ёзугаар күүсеттинип турар. Театрның чогаадыкчы болгаш хандырыкчы албаннарының тургузуун чогумчуду эде тургузар дугайында театр директору Светлана Максимовна Айжы-биле бистиң бодалдарывыс дүгжү берген. Чагырып-дужаар системаның үезинде чаңчыкканы дег, кижилерни эрге, хүлээлге, чурум күжү-биле шимчедири берге апарган чүве болганда, бис бодувустуң ажылывыска материалдыг сонуургалдарның болгаш чогаадыкчы эрге-ажыктарның узуп төттүнмес күштерин ажыглаар деп дугурушкан бис. Светлана Максимовна экономист кижи, ынчангаш ол өске улуг театрларда бар турар коммерция, кадр болгаш техниктиг хандырылга талазы-биле үш оралакчының хүлээлгелерин нийти айтырыглар талазы-биле чаңгыс кижиге мөөннээриниден эгелээн. Оон ужурунда эргелеп башкарар албан дужаалдар кызырылган, ажылды шуут-ла цехтер даргалары, ажылдакчылар шупту дорту-биле харыылай берген. «Хөөмей—Төп Азия улустарының культура эртинези» деп эртемниң хөгжүм-шинчилел симпозиумун болгаш «Хөөмей-92» деп делегей фестивалын эрттиреринге уткуштур бистиң театр делегей негелделеринге дүүштүр эде сайгарган чаа сандайларлыг, радиожудулгалыг, бүрүн сцена дериг-херекселдерлиг көрүкчүлер залын белеткеп доосkaн.

— Болап алган бодал ол хевээр чогуп турар деп сөглеп болур ышкажыл?

— Байдал элээн нарын. Театрның амыдыралынга транспорт кончуг рольдуг, ол талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турганывысты номчукчулар эки билир. Театрның балансызынга турган үрелик машиналарны өскээр сайгарган соонда, херек кырында бисте маннап турар беш машина арткан, оларны башкарарынга гараж эргелекчилээн улуг чолаачы четчир болган. Ам ынчаар кылган бис, оон түңнелинде чолаачыларның шалының өстүрер арга тыпты берген, ам биске чолаачылап ажылдаары кижилерге солун, а ажыл шынарлыг болу берген.

— Келир кышка белеткел канчаар чоруп турарыл?

— Бо хүннерде театрның кол тудуунуң одалга системазының капитал септелгезин эгелээн бис. Мону кылырда, база чаартылга болбайн барбаан. Одалга болгаш электри-энергетика системазын ам бисте чаңгыс инженер харыылап эгелээн, ооң ужурунда сантехник, электрик ийи мергежилдиг кижилерни ажылга хүлээп алыр аргалыг болган бис. Ооң түңнелинде бистиң ажыл-агыйывыстың бо алыры база шимчеңгир болгаш идегелдиг апарган. Одалга болгаш электри-энергетиканың капитал септелгезин чорударынга чартык миллион ажыг акшаны үндүрери көрдүнүп турар. Ынчангаш келир чылын көрүкчүлер бистиң шиилеривисти чылыг-чымчак байдалдарда көөр болзун дээш бүгү күжүвүстү салып турар бис.

— Алдын-оол Дулушевич, чогаадыкчы ажылдар дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Хамыктың мурнунда чугаалап каар апаар: бистиң бүгү ажылывыс 1992—1993 чылдарның чаа театр сезонун октябрь айда бедик деңнелдиг байдалдарда ажыдар деп чаңгыс сорулгага чагырткан. Чоокта чаа театрның уран чүүл чөвүлели К. Гольдонинин «Ийи кожайының чалчазы» деп шиизин ёзугаар аныяк режиссёр Альберт Хомушкунуң тургусканы тывыңгыр чурук кааст-талгалыг, аяныг хөгжүмнүг, каттырынчыг, чаптанчыг шиини хүлээп алган.

— Артистер ам чаа шиизин чонга бараалгадып эгелээр ышкажыл?

— Чок, бо хүннерде театрның артистери, чогаадыкчы ажылдакчылары өөлчеглиг шөлээже бөлүү-биле үнген. Олар-биле кады директор, оон көрүкчүлер организастаар талазы-биле оралакчызы база дыштанып эгелээн. Бо — херээжен удуртукчуларга аңаа-ла чаңчыл болган хүндүткел эвес, харын ажылдың эрге-ажыы ону негеп турар, олар артистер-биле кады ажылдап үнгеш, чаа планнарны, чаа сорулгаларны боттандырып, театрның чаа сезонунга уткуштур хөй чүүлдерни арыг баш-биле кылып апаар.

— Ынчаарга, театр хагдынгандыр, аа?

— Чок, бистиң артистеривистиң Санкт-Петербургтуң театр академиязының тыва бөлүүнде өөренип турар салгакчылары бар. Олар ийи дугаар курсту доосkaш, үш дугаар курсче шилчип алгаш, көктүг-шыктыг төрээн Тывазынга дыштанып чедип келген. Ол кээрде, солун программалыг долу хемчээлдиг концертти белеткеп алгаш келген. Бис оларны театрның дузалал чогаадыкчы бөлүү кылдыр ажылга хүлээп алган бис, олар республиканың девискээринге театрны төлээлеп ажылдаар. Аныяк артистер мырыңай чаа башкызы, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, культура министриниң оралакчызы Виктор Оюнович Наксыл-биле кады Тожу районга четкеш келген, ийи концертти Кызылга төрээн сценазынга көргүскен, ам республикага гастрольдаар, оларга театр тускай автобусту бежыглап берген.

Сарыг-оол КУУЛАР.

КАТЧЫП КЭЭР БООР

«Каа-Хем биле Бии-Хемниң
Катчып алган чыдары дег,
Ындыг күштүг, ындыг быжыг
Ынакшылдан тудаал» !
дидин.

Паркка базып келем,
Бажын дозуп уткуп алыйн.

Хөлегеге кожа оргаш,
Хөөрежип чаннашкай бис.

Чайның узун хүннеринде
Саглан ак чайт чечээ частыр
Чодураалар айдыс чыдын
Сонуургадып четкей-даа

Боду бүткен чараш черниң
Бойдус чаяан кааста лгазы
Борбак чечээн сунупсумза,
Борбак чүрээн катчып кээр
боор.

Сарра КУУЛАР.

ОНЗАГАЙ УРАН ТАЛАНТ

Тываның бүгү-делегей чергелиг «Хөөмей» деп көрүлде симпозиумну эрттиргени өөрүшкүлүг, чоргааранчыг-дыр. Хөөмей, сыгыт дээрге, тываларга бурган башкы хайырлаан онзагай уран чүүл деп бодап чоруур мен. Чүге тываларга хайырлаан дээр болза, харыызы мындыг: эгелеривис урянхайлар амгы көдүрлүп келген экология айтырыын шаанда-ла сагып, күүседип эгелээн. Төрээн черинге, бойдузунга дыка камныг, хүндүлээр, үнелээр, чораан черинге чажыын чажып, чалбарып чорааннар. Ынчангаш бодунуң чаяганы бойдузунга камныг кижилерге, урянхай-тываларга деңнеп четпес онзагай уран арга хөөмей, сыгытты хайырлаан боор деп бодум бодалым мындыг ийин. Ында шын бар боор.

Делегей чергелиг бо көрүлдени удуртуп эрттиргеннер — культура министри Чылгычы Ондар, «Тыва» ансамбльдиң удуртукчузу, эртемден Зоя Кыргыс, Дээди Совет Даргазы Каадыр-оол Бичелдей болгаш өске-даа эртемденнер тывыңгыр, дидим чоруун көргүзүп, чуртувустуң төлептиг кижилери болганнары ол. Олар бүгү делегейге кыйгыны кылып, тыва хөөмей, сыгыттың адын камгалап, улам байлакшыткан кижилеривис-тир. Оларга чоргаарланмайн канчаар.

Хөөмейни шинчилеп келген өске чурттарның эртемденнери бүдүн уран чүүлдү «бир чоннуу дээри берге» дизе-даа, тываларның хөөмей, сыгыды бир янзы онзагай-дыр, төрүмелинден чаяаттынган деп болур дээрзин айтып турганнар. Манаа ыттаашпаза-даа, олар чуртунга баргаш хөөмей, сыгытка тываларга чедер улус чок дээрзин боттарының көргени-биле бадыткап чугаалаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Симпозиумга киришкен Ховалыг Кайгал-оол, Ондар Конгар-оол, Геннадий Чаш, Евгений Оюн, Анатолий Кара-Сал, Мөңгүн-оол Ондар, Валентина Чүльдүм, Шончалай Ооржак оларга делегей чергелиг көрүлдеге чедип алган ат-алдары, шаңнал-макталы дээш байыр чедирбишаан, кадыкшылды, кайгамчыктыг хөөмей, сыгытка чедиишкиннерни, чаа-чаа аргаларны тыварын солун дамчыштыр чүге күзеп болбас деп мен.

Тываның хөгжүм, аас чогаал талазы-биле эртемденнери болгаш сыгытчылар, хөөмейжилер, үш чыл болгаш болур «Хөөмей-95» деп көрүлдеге амдыгаштан ыяк белеткензе чогуур. Хөөмейжилерниң сценага үнериндей, кирериңге чедир шимчээшкиннерин аяи киирер, тускайжыдар. Хөөмей, сыгыттың үделге ырларын орус болгаш англи дылга тода очулга чорутса тергиин болгу дег. Бо ажылдарны, оон-даа өске чогаадыгларны чаа көрүлдеге белетказе чогуур.

Тывавыстың хөөмейжилеринге чаа-чаа чедиишкиннер келир-ле болзунам!

Валерий ХУУРАК,
Шагаан-Арыг хоорай.

БАЙЫРЛААН

Хүн чагып каан дег болган. Тожунуң стадионунга «Наадым-92» ажыттынган. Чон хөй чыылган. Аъш-чем-даа элбек болган.

Бир онзагай чүве болза, Кызылдан эккелдирген помидорлар, огурецтер, арбузтар болган. Идик-хеп аймаа база арбын. Улуг өртектиг барааннарны чектер-биле садыглажып турдулар.

Баштай чүгүрүк он алды аъттарны салган. Аът чарыжы район төвүнден ийи-үш километр хире ырак черге болган. Чоннуң хөй кезии ону көөр арга чок болган. Манаа бирги черни «Адыр-Кежиг» колхозтуң ажылчыны Валим Дуганчының Биче-Калчан деп шолалыг аъды алган. Оон мунукчузу Азас ортумак школазының сески классчызы Ай-Хаан Булатов. Аъттың ээзин ийи муң рубль-биле шаңнаан.

Ийиги черге пенсионер Ээрилге Актың Дорут-Дою келген. Аңаа 1000 рубльди тывыскан. «Ий» колхозтуң чылгычызы Дажы-Серен Маадырның Ак-Боразы үшкү черни алгаш, 500 рубль-биле шаңнаткан.

Район чагыргазының чаа келген даргазы Михаил Кимоолович Куулар чыылган чонга байыр чедирген. Дарганың бирги оралакчызы Кашкак Донгакович Анай-оол кыска болгаш тода илеткелди кылган. Аңаа чедиишкиннерни-даа, четпестерни-даа айыткан. Байырлыг хурал соонда, Санкт-Петербург хоорайда өөренип турар студентилерниң концерти болган. Чон аажок сонуургаан.

Тыва, орус болгаш өске-даа нацияның кижилери тыва хүреш болурун манааш турупкан. 32 улуг, 16 бичии оолдарның хүрежи эгелээн. Улуг улустан Ий ортумак школазының күш-культура башкызы Далар-оол Лоовай шүүлгеш, хой болгаш 1000 рубльдиң шаңналын алган. Ийиги черни Роман Ээрилге алгаш, хой-биле шаңнаткан. Үшкү болгаш дөрткү черлерге Болат Кол, Константин Дагба олар барган. Шаңналдыг чер алган мөгелерге муң-муң рубльдерни тывыскан.

Бичии оолдардан Ий школазының өөреникчизи Алеша Шимелге шүүлгеш, 400 рубль-биле шаңнаткан. Артур Бараан үжүүрлешкеш, 300 рубльдиң шаңналын алган.

Шыдыраа маргылдаазынга он кижи киришкен. Хоочун тудугжу Олег Кол кымга-даа уттурбайн тиилеп үнгеш, 500 рубль-биле шаңнаткан. Ийигизинге Ий школаның хоочун башкызы М. Хунан-Кара барган. Аңаа 300 рубльди шаңнал кылдыр тывыскан.

Делгер-оол ООРЖАК.
(Гонорарын Тыва республиканың уруглар фондузунче шилчидерин дилеdим).

Хем кыдыынга хемелерлиг селгүүстеп агаарлаан улусту көөрге, магалыг-ла! Далаш-даа чок, таваар-ла эжиндирип чоруурлар. Ол чурумалды бо чуруктан көрүп болур. Улуг-Хемниң бир севиинниң суу торгуланып, алдынналып көстүп чыдар. Чодураалдарның чаагай чыды оон кыры-биле чытталып, көзүлбейн ужугуп эртер. Ол чаагай чытты чүгле кижиниң дүмчүү билип каар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган фото-чурумалы.

ФЕСТИВАЛЬ! ФЕСТИВАЛЬ! ФЕСТИВАЛЬ!

Поп, рок база авангард хөгжүмнерге ынактарны болгаш ону сонуургаарларны

«АЗИЯ ТӨВҮНДЕ УЛУГ-ХЕМ ЭРИИНГЕ»

деп ФЕСТИВАЛЬЧЕ ЧАЛАП ТУР.

Фестиваль июль 18-19-та хөгжүм-шии театрынга болур.

ФЕСТИВАЛЬДЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИ: «Азияның үннери» делегей конкурузунуң лауреаттары болгаш дипломантылары «Лама» база «Азия төвү» бөлүктер, республика конкурузунуң лауреады «Интернат» бөлүк, ооң солизи болгаш бас-гитара ойнакчызы Софья Караоол,» «Рок-Азия-90» (Барнаул хоорай), «Табык-91» (Саха-Якутия), «Био-Синтез» бөлүү, аныяктарның «Аян-92» шоу-бөлүү, «Ийиги көстүүшкүн» рок-бөлүк—солизи болгаш барды Сергей Сокольников болгаш өскелер-даа.

ПРОГРАММАЗЫНДА:

ИЮЛЬ 18-ТЕ

1-ги кезээ: «Азия төвү», «Ийиги көстүүшкүн»,

2-ги кезээ: «Аян-92», «Лама».

Эгелээри 16.00 шакта.

1-ги кезээ: «Интернат»,

2-ги кезээ: «Био-Синтез».

Эгелээри 19.00 шакта.

ИЮЛЬ 19-ТА

Фестивальдың бүгү киржикчилериниң гала-концерти.

16.00 база 19.00 шактарда болур.

Билеттерни театрның болгаш филармонияның кассаларында садып турар. Коллективтиг чагыгларны 3-68-64 телефон дамчыштыр хүлээп алыр (шилчидилге-биле санажып болур).

Алдын-оол Даржаа
Субидай
(Романдан эге)

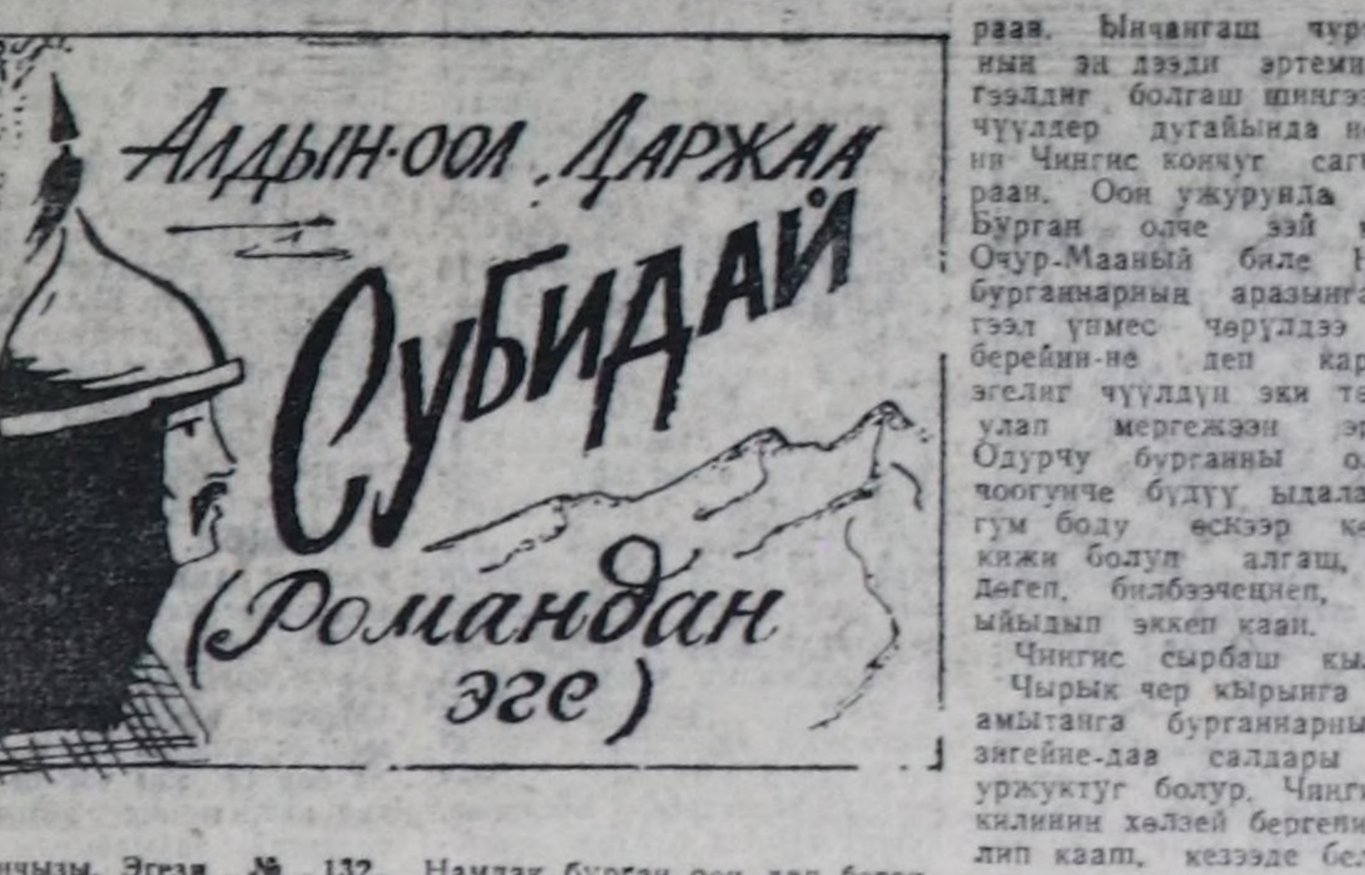

(Уланчызы. Эгези № 132, 134 «Шында»).

Чингис-Хаанның улуг тугуң дагырының бүдүүзүнде черле ындыг болуру дег, кудайның ушчок бедик дүндүүнге бурганнар хөлзей берген. Олар бурганнарының өлүм чок улуг чурттагазында хаан кыйгызының (үелер эргилдезиниң бир улуг үүлези) аагын хөлчок эки билир-даа болза, ол солуушкунну оттуруп келир таварылгаларда баштарының дүктерин селберертип алгаш, тоннарының чеңнеринде ужук дээ чүвелерин дүжүрүп, халапнаткылап алгаш, Дээди Бурганның баарынга мөгүдеп маннажыр, ыглажыр, халактаар турган. Чүге дизе олар чүгле Чингистиң бедик сүлдезин өңү тыртар эвес, харын аштырып-тиилеткен ары-амытанның өлүм чок амы-тыны дээш сагыш човаар турган. Тын — алдын, ынчалза-даа өлүмде коргунчуг чүве чок, чер кырында, хүн адаанда бүгү амылыг амытанның чорулдашпас эттер орун ону өйбес: өлүмнү ынчаар ап көөрге, ол харын амыдыралдың бир хевиринден өске хевиринче, бир назындан өске назынче шилчиишкиниң алачайгаар аргазы болур.

Очур-Мааный бурган Чингистиң сүлдезиниң сывын үе кооштазы дээр алагаш хевирлиг чүвениң бажынче кызып-кызып үндүр идип турда, Намдак бурган оон дап берзи күштүг бурган болгаш, улуг эргээниң бажы-биле дозуп, куду идип чыткан. Чүге дизе кижи болуп төрүттүнген амытан амы-тын дээш кызып-кылаар, чырык хүн адаанга бичии карак чивеш дээр кадында-даа чурттап алза деп шырбаар кылдыр чаяаттынган. Гималайның эктинге ортумак шыдалдыг бай кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгеш, Төвүттүң оргулдарынга, Памирниң эдектеринге, Алдай, Саян дагларынга кайгалдап чоруур шактарында, хонуктарында Чингис энгиин кижи амытанның коргар-сестир чүрээн, ыядыр-эгенир сеткилин эдилеп чораан, оон амыдыралынга үш-үдүрүм чүве турбаан. Ынчангаш чырык чер кырынга Богда ламаларының чогаадып олурганы улуг үүлени бүдүрүп, оон хевир-үлегерин, сүзүн, овурун Улуг-Хемниң Саян даан чара шапкан кашпалында Бурган турлаанга ажыткан эртемни непгередир-делгередир кара чаңгыс күчүлүг хаан Чингис болуп бодарап берген. Чингис анаа энгиин кижиден артыкталып хире эгээртиимес эртем-далайга шымнып чорбаан, ынчалза-даа оон өөренип чүвеге салымныы, ижин-тээп эртинези кылдыр шиңгээткен-даа, иштикырны, экти-мойну кылдыр шиңгээткен-даа чүүлдери шупту чогумчалыг болуп бодараан. Ынчангаш чурттталганың эң дээди эртеми—шиңгээлдиг болгаш шиңгээл чок чүүлдер дугайында негелдени Чингис кончуг сагып чораан. Оон ужурунда Дээди Бурган олче ээй көрүп, Очур-Мааный биле Намдак бурганнарның аразынга шиңгээл үнмес чөрүлдээ тыпты берейн-не деп каразааш, эгелиг чүүлдүн эки төпчүзүн улап мергежээн эртемниг Одурчу бурганны оларның чоогунче бүдүү ыдалап, чогум боду өскээр көрүнген кижи болуп алгаш, хөрээн дөгеп, билбээчеңнеп, чоорту ыйыдып эккеп каан.

Чингис сырбаш кылынган.

Чырык чер кырынга чораан амытанга бурганнарның хепзигейне-даа салдары улуг уржуктуг болур. Чингис сеткилиниң хөлзей бергенин билип кааш, кезээде белен турар көгээриниң аксын чешкеш, арыг кылан хымысты аякка куткааш, каш пактапкан. Демир-мөге оон чыда калбайн турган. Ынчалза-даа Чингис бодунуң сеткилиниң онза доюлган шактарында ону эскербес, шынап-ла, хөлегези чыгыы бодаар турган.

Чингис-Хаанны бүгү-ле чүүлдерни кул, чалча холундан ап чораан кижи деп бодаар болза төөгүге чөрчүже бээр. Кандыг-даа кижи бурганнарның мурнунга бодунуң холу-биле кылыр, тудар чүүлдерлиг, кижи кижиниң шиңгээли дөмей эвес болур. Бо улаада, Чингис тонунуң хоюнуң дүвүнден ыратпас хүрең-кызыл торгу чанчык иштинде чалаан хоочун-кара хуваанагыш — хопчу-кара «Дөртен бирин» оожум уштуп алган. Саян, Алдай дагларының тастарында хорулаашты кара судактарга суксун айдызап чыргап чораан эр кара-куштарның кодуларындан улуглап, кылагарлап, чараштап шилип чыгган ол дөртен бир дашта октаргай амыдыралының дөртен бир билдилиг демдээн кыдат беге-биле чураан турган.

Чингис ак эчек кырында чаткан торгу олбукка олурупкаш, серинн торгу бөргүн бажынга салгаш, хуваанактай берген.

Бурганнарның адын адап, кый деп, өршээл, авыра дилеп тургаш тыңгарып каан эртине демдектер үш дилиндек кылдыр салдына берген. «Ам» деп адаар, оң талакы дилиндекти Чингис «бодум» деп адап алган. Ол билиишкинниң шиңгээли кончуг нарын, ынчалза-даа «ам» азы «бодум» дээрге, амыдыралдың бо хүнде тургустунуп келген байдалы дизе, улуг частырыг болбас. Ортузунда дилиндекти «сүлде» азы «чүрек» дээр, кижиниң чедип алыры негеттинип турар сорулганы оон-биле чижеглээн. Солагай талакы дилиндекти «Оон» дээр, азы бөдүүнү-биле алырга, төлгениң чүнү-биле төнери оон билдинер, ону Одурчу бурганга хамааржыр «тик» дээр чурагай хевирлиг демдек-биле төндүрери хаая эвес турган. Чүге дээрге, «тик» деп чурагай кажан-даа куруг чүвени илеретпес, ол база төнчү чокка сайгарлып турар чурттталганың (дхарманың) кончуг чүгула кезии, кескиндизи, бир чүвениң төнген төнчүзү-даа болза, өске чүвениң ыяап-ла келир эгези аңаа амыдыралдың дээрбээ кажан-даа үзүлбес.

Чингис ийи демдекти онзалап шинчилей берген.

Чингис-Хаан хуваанаапып демдектерни кижи төрелгетенниң бо үеге чедир артып калган төөгү бижимелдеринден не чокка арлы бербээн. Оон бижимелдери арабтың төөгү дептерлеринде бо хүннерге чедир артып калган. Чингис үезинде ооң утказы араб бижимелдерде айыткаанындан артык нарын турган чадавас.

Чингис ийи демдекти ылаптап көрбүшаан. Ол ийи демдек кожа чурттуңган, оларның аразында чиктиг кинти салдар илерээн, ынчалза-даа оларның ужур-утказы барык-ла удурланышкан болган: шыкка чала салып каан чүгээн хевирлиг демдектиң ийи салдырыы агбая берген. Мартыйның улуг урув алы харлыг Урууаның бажынын агбагар дугу ышкаш хадымырлап чораан ышкаш болган, өске демдек дөрт бүлүннуг ожукка дөмейлешкек, оон бүттары оргу черге быжыг турупкан турган. Араб төөгү бижимелдеринде ол ийи демдекти: «аас-дыл үндүрер хире үе эвес (амгы үениң дылы-биле алыр болза, кижилер буруудадың, кижилер шиидип болбас), бүдүн чүвениң аңгы-аңгы черлерде талаларын тудуштурар чүве, кылыр (бүгү талалакчыларын найырал-биле каттыштырар), ээлгир болур (кижилер-биле эл-хол болур)» болгаш «чүвени шын үлээр (кежикти өөрүнге чедиштирер), аткаарлап билир (чедип алдынмас чүвеже чөрчүжүп чүткүвес), ызыгуур салгаар (чүгле бодунуң алыр ужурлуг чүвезин шиңгээдип ап чоруур)» деп ийи аңгы хевир-биле тайылбырлаан. Бир эвес номчукчу бичии када шыыладыр боданыптар болза, ол демдектерниң утказы аңаа билдинип, аразында тудушкак холбаазы тодарай бээр.

Коргар чуректиг болуп төрүттүнген кижи амытан болганда, Чингис элээн девидеп, бодунуң болгаш алдын ордазының байдалын дескиндир черзилеп шинчилей каапкан. Ам Богда бодаралы ийи муң чыл хире делгереп турар, 1161 чылда өдек кырынга төк кээп дүшкен Чингис дөртен хар дөгүй берген, оон шеригниң сан-түңү көвүдээн, ооң күрүнезиниң хемчээл-девискээри улгаткан, бүгү бүдүн чүвени дески көөр чагырганың чаа аргаларын чедир бодаары бергедеп бар чылар болган. Чүвениң ындыг байдалы Сарыг-Хөлдүн бурган турлаандан шагда-ла дыңналып кээп турган. Чингис боду база шагда-ла чаш оол эвес, оон угааны чарттаалган, ол ам бүгү чүүлдү ужу-кыдыынга үндүр бодаптар апарган. Бүдүн чүвениң аңгы-аңгы черлерде талалары дээрге-ле, оон бодунуп езуп келген оолдары, Чода даайының оолдары-ла-дыр, ында кижи билип чадаар чүве-даа чок. Ынчалза-даа ызыгуур салгаар дугайында бодал ооң сеткилинге таарышпас болган, ол чогум кандыг чүүлдү ап болурул, чүнү бодунга арттырып алыр болза шиңгээлдиг болурул. Чүге назынының кидин-не кыл дээн үезинде ындыг чүүлдер болаар ужурлуггул деп бодал аңаа чиктиг болган. Ынчалза-даа кудайның талыгыр дүндүүнде Одурчу бурган хүлүмзүрүп турган, ынчангаш Чингистиң бажынга каржы бодал кирбээн, ол бир-ле чүведен сестип, томаарып, сүрээдеп турган.

— Уруяа!

Чингистиң күчүлүг кыйгызы бүгү турлаг шеригни хаара тудуп турар болган. Чок, оон сүлдези ам-даа бедик, оон кырында салым-хуунуң хаяалаңган челээштиг алдын булуду ам-даа кежуп чоруур хевээр.

Чингис тонун куржангаш, шиитпирлиг, базып үнүпкен. Оон чайгы өө чымчак торгу-биле шыптынган, октаргайның бүгү дааш-шимээни аңаа дыңналып турар, ол база чер, дээрниң байгы-ла соккан судалын дыңнап турар кылдыр чаяаткан. Ынчангаш бүгү турлаг шериг оон базымының аайы-биле шимчеп, оон тынының аайы-биле тынып, оон улуг алдын согунунуң углаанче ужугуп чаатткан түме-түме, сая-сая оккур согуннар ышкаш билдинип турган. Ол байдал Чингистиң сагыш-сеткилин таалады пкан, оон базымы, шимчээшкиннери улам бүзүреллиг апарган. Тей бажында тук чанында Субидайның күдер-шыырак барааны Чингистиң сагыш-сеткилин улам-на сорук кииртипкен.

«Күжүр эрни, кады кыраан дайынчымны!» деп, Чингис чоргаарланып боданган. Ынчалза-даа ол бодалынга кире дүшкен «кыраан» деп сөс ооң хөөнүнге кагылдыр еллигип, хаван дүүптеринге чедирген, а ону бодунуу-биле билип алган хаалар, камгалакчылар, бүгү дайынчылар согунун адар кылдыр хере тыртып кезениип каан ча дег сыртая берген.

Кудайның шыпшык бедик дүндүүнде Ачы-Сүрүн бурган карандаш хевирлиг шиш баштыг чүве-биле Субидайның назынының шыйыын чураан хээлиг эк баглаашты хээзин аштап арыглап олурган. Дээди Бурган оон ажылын карак уштап бүдүү көргеш, «бо аныяк чүвеге кичээнгей салыр болза, өнемчип, адыыргап, билиргей бээр эвеспе» дээш, билбээчеңнеп олурган, ынчалза-даа Субидайга онаштыргап салым-хуунуң шыйыы-биле маргышпаан: Улуг-Хемниң эриинге төрүттүнген бо аныяк дайынчы Субидай бодунуң каржы-дошкун хаанын ыракта ажыр чурттаар, узун назын назылаар, ол туржук, Чингис-Хаанның келир салгалының ызыгуур салгаар чурумунга чүүден артык рольдуг болур, харын-даа Чингистиң бодунуң томуйлаан баштың хаанын солуур, оон орнунга Бадыйны идип үндүрер дээрзин Дээди Бурган ындыг янзы-биле күштүг кылдыр бадылап олурган.

Шынап-ла, Чингис биле Субидайның аразында ылгал улуг турган, ол ылгалды Дээди Бурган боду тургускан. Олар кайызы-даа кыдыг-кызыгаар черлерге төрүттүнген, үр үеле кайгалдап чурттап, амыдыралдың чидириглерин, кадыын ала караа-биле көрүп эрткен, ынчалза-даа улуг чоннуң мурнунга улуг кижилер болуп бедээн. Ынчалза-даа Чингис-Хаан бодунуң ук-төрелин айыылдыг деп көргеш, кызып-кыйып, хыдып-арыглап каапкан болза, Субидай бодунуң үнген урааңхай аймааның чонунга эргелиг-чассыг болуп хевээр арткан, оларга дузалап, чер-чуртунга ынакшылдың чылыг чалбыыжын чүлдү-чүрээниң ханызынга кажан-даа өжүрбейн чораан.

Чингис-Хаанның базымы улам дыңзыг, улам шиитпирлиг кыннып келген.

Аг-шеригниң бүгү хөгжүм херекселдери дагжап, чер, дээр диңмиреп эгелээн.

Тей бажында Субидайның күдер мага-боду күчүлүг-биле бедип турган.

Хөй санныг чепсектиг таңныылдар-биле хүрээлеткен Чингис-Хаанның улуг тугу дээрни чава алзы книскип турган.

Чингис ам энгиин кижи эвес, харын он чүктү эжелей чаптылган диирен дег, коргунчуг овур кылдыр бедип делгерээн.

Туктуң адаанда улуг оваа ыяштың чанында аштырып-тиилеткен чоннуң сарыг чүрбээштиг оглу дээрже өрү көрүп алгаш, бир-ле чаагай чүвени көрүп каан дег, тайбың хүлүмзүрүп чыткан.

(Уланчылы .

КИНО

ИЮЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Игра на миллионы» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00, **Видеозал:** «Убить или быть убитым» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ночные забавы» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва солбан № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, иштики-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпур — 3-34-49; 3-36-73; кезээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аймак.
Тиражы 27020 экз.
Чагыг № 135.